165

Проф. Др. З. Ґінтер.

ЧАСИ ҐЕОҐРАФІЧНИХ ВІДКРИТЬ.

З МАПКОЮ.

Переклав М. Ч.

ЛЬВІВ, 1906.

НАКЛАДОМ УКРАЇНСЬКО-РУСЬКОЇ ВИДАВНИЧОЇ СПІЛКИ,
зареєстрованої спілки з обмеженою порукою у Львові.

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

Передмова автора.

Книжечка, що отсим передаємо в руки загалу, обіймає зміст шести викладів про історію ґеоґрафічних відкрить, які мав автор у січні і лютім 1900 р. з припорученя мінхенського товариства людового університету. Кождий з шести розділів, на які поділено матеріял, відповідає менче-більше кождому викладови, хоч не цілком відмежено їх від себе. Покладено вагу на се, щоб легко зрозумілим способом означити те становище, на якім стоїть нині наше знанє, дякуючи невтомній праці визначних дослїдників; на скілько се вдало ся, про се авторови годї рішати. Жалує він дуже, що нова, багата змістом розвідка Е. Ґ. Равенштайна (Ravenstein), про одного з найбільше — як здавало ся — знаних відкривачів, що одначе все дають почин до нових студій над ними (Мартім Де Богемія — Лїсабон, 1906) дістала ся йому за пізно в руки, щоб міг був із неї користати на відповіднім місцї. Мапка призначена на се, щоб пояснити ґеоґрафічні назви, які подибують ся в текстї.

Мінхен, у маю 1900 р.

I. Старинні та середні віки.

Хто хоче набрати доброго розуміня про велике значінє, яке мають часи відкрить, не зможе обійти ся без сего, щоб трохи близше не приглянути ся наперед старинному, опісля-ж середновічному образови сьвіта. Аж тоді, коли набереть ся певности, як узкі були межі ґеоґрафічного знаня Греків, Римлян та христіянського заходу в часї перед хрестоносними походами, — тоді буде можна добре оцїнити сей період, що з найбільшою рішучістю зірвав традицийні пута та надав протягом не цїлих двох столїть земній картї цїлком иньший вигляд, а власне сей, який ще нинї маємо за правдивий, не вважаючи на деякі виїмки. Від звичайного понятя слова „середні віки" відступаємо тут о стілько, що сьвідомо віддїлюємо від них 15-те столїтє; хоч т. зв. всесьвітню історію нових часів зачинають звичайно відкритєм Америки, то з другої сторони історик ґеоґрафії переконаний, що не можна покласти основної ріжницї між змаганями пізнаня морської дороги до Індії, а тими змаганями, про які є мова при подорожі Колюмба на захід. Аж до походів великого македонського короля був „земний круг" — те означенє здавало ся вже також старшим

Грекам як цїлком відповідне дійсности — майже те саме, що басен Середземного моря. Про иньші европейські краї знано дуже мало; на північ від Чорного Моря тягнули ся сарматські степи геть аж до казочних „ріпейських“ гір, а цїкавість, що є з другої сторони сеї природної границї, мусїла сама з себе уставати; хоч навіть пітаґорейська школа, до якої причисляли ся Парменїд, Плятон та Арістотель, доказала кулястість землї, так що ніякий образований Грек, бодай у IV в. пер. Хр., не сумнївав ся про ту правду, то таки удержав ся сей хибний погляд, що тропічний пояс наслїдком горяча, а оба полярні пояси наслїдком зимна незалюднені, а навіть неприступні. Чогож мали люди шукати в тих негостинних околицях? Що сьміл моряки в старинї, Фенїкійцї та Картаґінцї, справдї мали ширший сьвітогляд, те може бути певне; вони вже дуже вчасно відважили ся виплисти поза Гераклеві стовпи на бездорожний океан, щоб привозити цину зі східної Анґлїї та бурштин із нїмецького побережа, а часто здогадують ся, що у них бували ще більші заходи. Очивидно згадка, що коло 600 р. пер. Хр. египетський король Нехо велїв оплинути Африку фенїкійським кораблям, єсть одинока і не можна таїти сего, що проти можливости такого великанського чину в такій давній старинї також дещо відзивається; однак один нїби-то важний доказ проти сего, який нам подає Геродот, що записав сю подїю, є для нас радше потвердженєм. Йонський історик, що цїлком не вірив у круглість землї, кпить собі з оповіданя про подорож, що нїби-то в полудневій Африцї бачили сонце на півночи, а се-ж виходить консеквентно з основних відомостий з математичної ґеоґрафії. Гідні уваги у всякім разї недавні викопалини Бента в полудневоафриканськім краю Машона, бо з них мусимо здогадувати ся, що фенїкій-

ська торговля сягала до нечувано далеких краї̈в. Також великі перські королї в своїй жадобі краї̈в мали займати ся африканським проблемом, а в одного пізнїйшого письменника читаємо, буцїм то якогось високого урядника, якого вислано для розслїдженя, як далеко на полуднє розтягаєть ся суша, мали покарати смертю за те, що вернув із голими руками.

Трохи докладнїйше представляє ся подорож Картаґінцїв для відкрить, яку провадив адмірал Ганно; про неї̈ удержала ся по грецьки записана нотатка. Очевидно не довідуємо ся з неї̈ докладно про час подорожі, але деякі обставини кажуть здогадувати ся, що Ганнона вислано в V ст. пер. Хр., щоб доставляти сьвіжих сил осадам, які заложено вже давнїйше з порученя великої торговельної републики на північно-східнім побережі Африки, та шукати картаґінським осадникам нових місць для поселеня. Сей сьмілий моряк здаєть ся вивязав ся з своєї̈ задачі відважно та щасливо. Як далеко дістав ся, можна означити досить докладно. Найдальшим пунктом були стрімкі прибережні гори, звані „божим возом“; через надмір патріотизму*) хотїли в тім добачити Камерунські гори, але про се цїлком не можна думати, бо відповідно до дослїдів Ґебля (Goebel) дуже правдоподібно, що пункт, від якого Ганно завернув ся, лежить близько побережа „Сієра Леоне“. Звістки Ганнона мають на собі всї признаки справдїшности, так прим. що до навмисного підкладаня огнїв у траві, що ще нинї там бувають, а їх дим затемнював небо. Правдоподібно підняли Картаґінцї також трохи пізнїйше під Гімільконом експедицію до іберійсько ґалїйського побережа. Правда, про неї̈ не маємо оріґінальної звістки, але що по віростоїним сьвідоцтвам в однім описї берегів (Ora ma-

---

*) Автор має очевидно на думцї Нїмцїв (прим. перскл.)

ritima) римського поета з пізнїйшої доби, Авієна, використаний також сей переказ, то маємо нову нагоду дивувати ся енерґії, з якою брали ся Картаґінцї до відкриваня далеких морських берегів. Ну, певно, се все дїяло ся не для ідеальних цїлий; як у Фенїкійців, так і в їх потомків стояли на першім плянї виключно торговельно-полїтичні інтереси. Таж про їх капітанів говорено пізнїйше, що вони булиб радше жертвували свій власний корабель, як показали дорогу до власних жерел доходу комусь чужому, в кім бачили свого конкурента. В новійших часах показала ся подія сего рода, як її нам переказали старинні автори, байкою, але вона вказує, як стерегли ся по тодїшнїм понятям ті безсумлїнні пани сьвітової торговлї. Мабуть дїлав їх примір на сусїдів заохочуючо, а король Соломон дав себе намовити, щоб заключити з своїм братом, королем Гірамом, торговельну спілку для вихіснуваня краю „Офір“. Чи сей край лежить у східнім Гіндостанї, чи близько проливу Баб-ель Мандеб — се менче подібне до правди — в то можемо не входити.

Війни Олександра спричинили величезне розширене ґеоґрафічного горизонта, хоча не може бути виключене, як доказує трохи пізнїйше письмо забобонного Ктезія, що з тими подіями вязала ся дика погоня за пересадними небезпеками. Персія, Ґедрозія, Бактрія, передня Індія аж до Пенджабу перестали бути порожними назвами без змісту, а про краї та народи, яких треба було шукати ще дальше на схід, діставали ся на захід перші, непевні відомости. Розуміє ся, ґеоґрафічне та картоґрафічне розслїджене не держало рівного кроку з щораз більше зростаючою скількістю поодиноких поучаючих звісток, а александрійський бібліотекар Ератостен із 3 ст. пер. Хр., який впрочім причинив ся багато для розвитку науки, поповнив один тяжкий в наслїдках блуд, від якого

не могли увільнити ся навіть його наслідники, та який ще коло половини 18 ст. скривляв карту землї. „Заселена земля“ розтягала ся з заходу на схід за далеко, а те можна було пізнати по хибнім викривленю Середземного моря; коли опісля пізнано краї, що лежали дальше на схід, то й на них перенесла ся та сама похибка. В 1 і 2 ст. по Хр. зачали александрійські купцї провадити торговлю з Китаєм та задно-індійським архіпеляґом; наслїдком того знаємо про півострів Малякку („золотий Херсонес“), про остров Яву та про портове місто Каттіґару, що лежала в „серичнім“, себто шовковім краю; положеннє сего міста означувано все доси гіпотетично. Не певно се, чи сего місця, що мабуть лежало недалеко гирла Синьої ріки, маємо шукати ще в полудневій околицї „Тінаі“, чи вже у властивім краю „Серіка“, відти на північ. Також Китайцї були вже тодї підприємчивими купцями та на корисно положенім острові Цейльонї („Тапробане“), що тодї відгравав ролю нинїшнього Сінґапоре, стрічали ся з Греками, Персами, Арабами та Індами. Тим торговельним взаєминам можемо приглядати ся довго, аж пізно у візантійську еру. Повстали навтичні вказівки в хосен тих, що мали плавати по східних морях; в часї коло Христа мав жити сей купець Гіппаль, що перший подав своїм землякам звістку про дивовижну зміну періодичних вітрів („монсунів“) на Індійськім Океанї.

Але також на заходї панував грецький дух розслїду. Малоазійські мешканцї Фокеї, що їх прогнали були Перси, заложили собі були в своїй осадї Массілїї, в нинїшнїй Марсілії, емпорію (торговельну стацію), що не могла бути щасливіще положена для посередництва між Греками і Ґаллями; тут жив підприємчивий чоловік і через нього дізнав ся вперве клясичний сьвіт про британські та ґерманські мрачносірі краї. Пітеас

із Массалії жив рівночасно з Олександром Великим, так що розширеннє границь ґеоґрафічного знання на схід та на північний захід наступило майже одночасно. Він бўв у першій лінії також купець, але його головна увага була попри тім звернена й на всі подибувані ґеоґрафічні явища в нових краях, в яких мусів обертати ся; слідив приплив і відплив моря, сконстатував, що в висших ширинах сонце в літї описує меньший лук під виднокругом, та описав загадочну гру красок „морських легких“, що згідно з Ґерляндом можна уважати за полярне сьвітло, перед тим цїлком не знане в полудневих краях. Пітеас пізнав полудневу Анґлїю, осередок цинових покладів, та описав остров із заходу; був також на побережі Нїмецького моря. Як найдальший пункт на півночи, до якого доїхав, означував остров Туле (Thule), якого правдиве положенє дало причину до багато суперечок. Старший здогад, що остров Туле треба ідентифікувати з Ісляндією, мусить серед усїх иньших обставин упасти; радше можна би думати про Фер Ер (Fär Öer), колиб руководити ся вказівками що до стану сонця, однак вкінцї найправдивше се, що Пітеас не дійшов був дальше гебридийських та шетляндських островів. На жаль ті, що жили пізнїще, не оцїнили справедливо відважного подорожника, бо не мали потрібних астрономічних відомостий, а передовсїм скривдив память про нього впрочім так ґенїяльний ґеоґраф, Страбон, через те, що кпив собі з фактів, які були без сумнїву правдиві, однак звичайному розумови пересїчного Грека були цїлком неприступні.

Римська сьвітова держава мала для ґеоґрафії в основі те саме значіннє, що македоньска; лиш нові враженя, що лучили ся з побідоносним дїланнєм пануючого народу, були трівкійші. На полуднє цїла Африка з сеї сторони великої пу-

стині стала їх провінцією, та через те гнаним краєм; глибоко в Сагарі стрічають подорожні ще нині памятники з латинськими написами. За Нерона вислано вже експедицію для відкритя жерел Ніля, що в кождім разї мусїла дійти що найменше до місця, де сходять ся обі великі ріки, які пливуть із жерел. На півночи в Европі вступили Римляни в слїди Пітея; піктийський вал вказує, що з виїмком шотлянської височини цїлий остров Великої Британії був у сильних руках і правлїнне було там у порядку; римські фльоти пливали часто в гирла великих східнонїмецьких рік; вкінци у природника Плінія, що згинув у 79 р. по Хр. підчас великого вибуху Везувія, знаходимо першу згадку про Балтійське Море та про „остров“ Скандію, що лежить від того моря на північ. Між замляндським берегом, що тодї, так як і тепер, займав перше місце між тими місцевостями, звідки добуваєть ся бурштин, і карпатськими краями панували незвичайно живі взаємини; їх дороги можемо досить докладно зреконструувати при помочи монет та предметів до прикраси, які декуди подибують ся; за подвижників та посередників сеї торговлї подають нам „Етрусків“, та справдї не підлягає жадному сумнїву се, що вже в передісторичних часах приношено з горішньої Італії до теперішньої Нїмеччини численні товари до заміни. Таж Ф. Ліндеман знайшов в однїй юрській печері у Франконії тягарок із безсумнївно єгипетською сиґнатурою! Так у пізнїйшім римськім цїсарстві (винявши краї, найдальше на північ та північний схід) ледви чи був який край, в Европі щоб хоч у певній мірі не знаходив ся під впливом італійської культури.

В Азії панували цїсарі якийсь час над обширом, мало-що меньшим від сего, який колись був під владою діядохів, а римські передові сто-

рожі зносили ся з усіми можливими народами в центральній Азії. Мало що не прийшло також до зносин між Римлянами і Китайцями, хоч не до приязних. Коло 95 р. по Хр. вийшов був у похід один вожд китайської держави, побив турецькі та татарські племена та дістав ся аж до східнього побережа Каспійського моря; звідси — як подають китайські жерела — задумував напасти також на краї західнього цїсаря Ан-ту-ну, — Антоніна Пія; однак опісля відступив від сього наміру, певно на своє щастє. Але як обі ті держави політично цїлком не зносили ся, так їх піддані все зіставали в тїсних торговельних взаєминах; через середну Азію провадило кілька „шовкових доріг" до Китаю, що ними ходили каравани. Живійші зносини були через Тієн-Шан, а ті, що нинї менше оживлені, йшли через Квен-Люн. Багато думано над положеннєм менше людних місцевостий, в яких відпочивали купцї, що торгували шовком, по невигодах подорожі, а дослїди Северцова, зарядженї там на місця, здаєть ся вияснили деякі погляди. „Камяну вежу", про яку часто згадуєть ся, треба було перенести після сего на кінець аляйської долини, а теперішний Кашґар був би майже те саме, що „стація купців". Ті позитивні дати, які маємо з старини, редукує ся на ділї до одної звістки, що її казав донести собі македонський купець Маес Тіціян через своїх аґентів. Ту звістку ужив опісля коло 60 р. по Хр. вчений Марин із Тиру до свойого представленя цїлої землї. Чи який чоловік із західних країв дійшов коли до столицї Серийців, до нинїшнього Сі-нґан-фу, не знати. Коли Китайцї в 2 ст. нашої ери уступили з басену ріки Тарім, потерпіла безпосередна торговля значну шкоду, бо перейшла головно в руки Персів. Однакож звязь між Китаєм і західною Европою не устала цїлковито нїколи; пригадуємо тілько оповіданнє, властиво

неісторичне, про візантійських черців, що мали принести за Юстиніяна перші яйця гусільниць шовкових мотилів у вижолоблених палицях. В усякім разї та обставина, що від 6 столїття приняла ся управа шовку в теплїщих околицях Европи, ослабила безпосередні зносини з найдальшим сходом; близько сім віків уплило, заки казочний Китай міг зближити ся знов до Европи.

Наукова ґеоґрафія в другім александрійськім періоді мала сим способом спроможність дати цїлком влучний образ великої части нашого сьвітового східного острова. З великим посьвяченєм підняв ся сеї задачі астроном Клявдій Птолємей, сучасник цїсарів Траяна та Адріяна, якого знаємо головно як творця ґеоцентричної планетної системи, що держала ся понад 1300 літ із майже неослабленою силою, та лиш дуже поволї зробила місце справленій системі Коперніка. Як ґеоґраф здобув собі Птолємей безмертну заслугу через те, що зложив усї знані йому місцевости відповідно до ґеоґрафічної ширини та довжини в табелї, а що подав теж рівночасно правила, на підставі яких можна, рисувати мапи більших та менчих частий землї, — то можна сьміло сказати, що він підніс ґеоґрафію до справдїшньої науки. Сам він не додав атлясу до свого великого твору; аж пізнїйше зложив його з трудом Аґатодемон в дусї та цїлком по вказівкам учителя. Побіч Птолємея стає в ряд правдива фаля поменчих ґеоґрафічних підручників, супроти яких зійшов епохальний твір Птолємея на другий плян. Помпоній Меля та Діоніз Періеґет — се ті письменники, що з них брано ґеоґрафічне знанне в далеко пізнїщих часах, передовсїм у часах гуманїзму.

Десь від 4 ст. по Хр. почала загальна наука швидко падати, а й ґеоґрафія не остала без шкоди. Як сьвідчать невідрадні письма Етика, Анонїма з Равенни та Козми Індикоплова, упала

також та основна правда, що земля є кулею, яка свобідно уносить ся у всесьвіті, а з'ображення землї та неба цїлком не піднесли ся вище тих, що знаменують наївну грецьку мітольоґію та що їх можна вичитати в тзв. Гомерових піснях. На місце картоґрафічних представлень Ератостена та Птольомея, що були основані на здоровій ґеоґрафічній підставі, виступили дивоглядні образи, чи то римські карти доріг із пізнїщої доби на лад т. зв. „Tabula Peutigeriana", чи то ще невдатнїщі „колові карти", в яких являє ся Єрусалим як „пупок землї". Такі карикатури заховали ся аж до пізна в середні віки; для дослїдників є вони задля своїх ґео- та етноґрафічних дивовижностий правдивою копальнею, і за те треба бути вдячним К. Міллерови, що зарядив повне легко приступне видання усіх тих рідкостий. Що у західних народів устала також цікавість до ґеоґрафії в тїснїшім значіню, се не повинно дивувати при такім стані річи. Лиш кілька яснїщих промінїв припадково осьвічує ту темноту, а се маємо завдячувати лиш тій обставинї, що там, де старі культурні народи не могли вже власними силами йти вперед, виступали молоді поколїння.

До них належать у першій мірі британські Кельти, а між ними знов ті, що мешкали на „зеленім" острові. Тут, у численних монастирях, удержало ся вище духове житє та більша рухливість, щоб об'являла ся як при розширюванню віри, так і задля сеї природженої охоти до подорожування, що вже від давна була прикметою „Скотів", та спровадила до Нїмеччини такого Ґалля, Фрідолїна, Колюмбана, Кілїяна, Вінфріда і т. д.; ірійські висланцї закладали християнські кольонії на гебрідських, оркнійських та шетляндських островах. Звідси дістали ся вони до далекої „ледової країни"; а те не вдало ся було Пітеасови. Після Ірляндця Дікуіля, що сам написав був один

ґеоґрафічний твір, який мусимо осуджувати лиш, що правда, відповідно до знання того часу, прийшли кельтийські місії до Ісляндії коло 795 р., і майже 100 літ пережили вони там серед дуже тяжких обставин. Між рр. 870 а 880 мусіли вони уступити перед північними мешканцями (Норманами); подорожами Норманів із наміром відкрить займемо ся пізнійше.

Коли полишимо на боці сей цілий епізод, у подробицях на жаль майже цілком незнаний, то мусимо признати, що з початком середних віків чільне місце досліду випало Европейцям майже цілком з рук. Иньший нарід, що мав сьвіжі, молодечі сили та енерґію, підняв його, нарід, що був запалений новими ідеями, та для того здібний до розвязання найтруднійших задач. Уже частійше підношено се, що то виглядає просто на чудо, що дикий, пустинний нарід, у якого доси не було найелементарнійших завязків держави, не лиш завоював протягом кількох віків більшу частину цілого тоді знаного сьвіту, але також став спадкоємцем наукового образовання Греції та Риму. Правда не треба забувати, що слово „Араб“ є збірним понятем, та що з тих численних учених, яких імена переказала нам арабська література, лиш дуже мало жило на самім півострові; о стілько численнійше виступають Еспанці, Марокканці, Єгиптяни, Сирійці, Мезопотамійці, Перси та Туранці. Однак їх усіх переняла ідея арабської народности, а одноцільна религія, культура та наукова бесіда удержувала всіх у звязи. Якуж величезну користь мусіли мати подорожні з вищими стремліннями, коли усюди, від побережа Атлянтійського Океана аж до Аральського озера стрічали ся з людьми, з якими могли без перешкоди розмовляти язиком зрозумілим усякій образованій людині! Нині та добра прикмета в великій части упала, бо людову арабську бесіду, якою говорять у Ма-

ґребі, ледви чи зрозуміли би в Мекці та Медині, але тоді, коли коран, збірник законів усіх ісламських народів, реґулював бесіду, річ мала ся цілком инакше.

Араби переклали усі клясичні грецькі твори та додали їм докладні коментарі, і через се піднесли знов астрономію та математичну ґеоґрафію до сего високого становища, на якім вона стояла вже давнїще. Пильно взяли ся до ґеоґрафічного означування місць на землї, і через се могли перевести коректно картоґрафію; її, що правда, ніколи не видосконалено як слїд, бо оріентальна фантазія ставала часто на перешкоді тому, що рисував. Однак ті недокладні арабські начерки не лишили ся ніколи без вартости; так по виказаню І. Міллера (Müller) вже добре знали в 13 ст., що Білий Ніль випливає з трьох озер; рисовано се хоч дуже схематично, однак дїйсно вірно. Керманич, що плавав тут і там по Індійськім Океанї, як опісля переконав ся з здивуваннєм Васко Да Ґама, знав спосіб знайти дорогу зі звізд; при помочи прімітивного кутомірника та певного рода мірничого шнура, міг дійти до необхідної висоти та означити бодай степень ширини, де знаходив ся в тій хвилї корабель, з досить великою певністю; догадують ся, що той мірничий шнур, се праобраз „Яковової палицї", яка пізнїще була дуже славна. Бітнер і Томашек опублїкували недавно цікаву моряцьку книжку „Моґіт" (морське зеркало); в нїй знаходимо усе арабське навтичне знаннє; компіляцію поодиноких правил зробив вперве 1554 р. турецький адмірал Сеіді Алї, щоб дати своїй маринарці провідник, в якім не було би жадних невірних додатків. Однак приписи та досьвіди, що з ними там стрічаємо ся, походять із давнїщого віку; вони взяті з арабської, перської та індійської традиції з передпортуґальських часів.

Описи країв, що їх знаходимо у арабських ґеоґрафів Масуді, Албіруні, Якута, Ібн Гаукаля, Ібн Батута, Едрізіо та як там вони всї називають ся, як також у Льва Африканського, якого можна до них також причислювати, виходять, розуміеть ся, далеко поза межі понять старинного сьвіта. Деж перше можна було знайти такого подорожника, яким був невтомимий Ібн Батута, що міг описувати Сенеґаль та Єнісей, які бачив на власні очи? Цїлий Судан стояв отвором для арабських дослідів, коли в 13 ст. дістав ся магомеданїзм аж до Борну та Сокото; на східнім побережі сягали арабські торговельні осади аж до ширини Мадаґаскару; сусїднїй архіпеляґ „Місячні острови“ (Комори) ще нинї цілком опанований арабським елементом. Хибний погляд Птольомея, буцїм то Африка вигинаеть ся на схід, справлено, а Індійське море перемінено на отвертий від полудня океан. На сході почав арабський вплив обнимати вже Сундайські острови, а зносини з Китаем були такі живі, що в великих торговельних центрах могли повстати цїлі арабські дїльницї міст, із другої знов сторони з Туркестану занесено Іслям до властивого Китаю; ще тепер знаходить ся над горішним Янтсе-кіяном місцевости з переважною мусульманською людністю; про ті всї скрайні сторожі мослемської віри були відомости в осередках арабської вчености, в Бохарі, в Тусї, в Баґдаді та Дамаску, в Каірі та Тунїсї, в Марокку, Фезї та Кордові, так що могла витворити ся величезна землеписна лїтература, погребана в великій части все ще в рукописях. Мабуть є ще вигляди на деяке цінне збогаченне нашого знання; так виходить здаеть ся з замітки Ібн ель Варді, що лїсабонські Маври ладили експедиції на західне море в тій цїли, а се висказували ясно, щоб там відкривати нові краї.

Що правда, поміч, яку нести арабські здобутки науці на заході, що поволі знов будив ся до життя, не була така дуже значна, але знов не треба низько цінити впливу, який мали ті здобутки. Хрестоносні походи та паломництва були посередниками в заміні думок, між сходом і заходом, та не бракувало відважних сьмільчаків, що під проводом спосібного перекладчика (turcimanno) не лиш відшукували сьвяті місця, але й поза ними шукали нових країв та міст. Ренський рицарь В. Гарф (Harf) був навіть сеї гадки, що він формально переїхав Африку з полудня на північ, а в найновійших часах посьвятив Зайдліц (R. von Seydlitz) багато труду тій задачі, що її ледви чи можнаб розвязати, а то виказати, що незначна відомість про ту подорож цілком не противить ся ґеоґрафічним фактам. До паломників та до борців за віру прилучали ся купці, а великим торговельним републикам: Пізі, Ґенуї та Венеції, належить ся безсумнївно та заслуга, що вони значно причинили ся до ґеоґрафічного пізнання сходу. Також розумні реґенти підпирали контакт християнського та сараценського знання, прим. цісар Фридрих II, один із перших. Його підданим був той Леонарді Фібоначчі, що в арабських конторах у Буґії та Каірвані присвоїв собі знанне нової індійсько-арабської чисельної системи, та впровадив в Европі на місце тяжкого машинального числення на „абаку“ сю модерну методу, по якій місце, де стоїть цифра, і зеро мають певну варгість. Коли в меровінґській та по части ще каролінґській добі стояло знане так дуже низько, що прим. зальцбурґського епископа Вірґіля потягала церков до відповідальности за єресь, яка мала містити ся в науці, буцімто з другої сторони землї живуть люди „антіподи“, — то за саксонських королїв та Штавфів настає радісний зворот, як вказують особливо поодинокі стихи, що

в них подавано науку ґеоґрафії. Безнастанні війни з Данцями, Славянами та Маґярами з своеї сторони причинили ся також до сього, що усунено переказувані байки та посунено вперед ґеоґрафічне знане. Власне тоді лучили ся далеко на півночи Европи події, які приневолювали до формального розбрату з старинними ґеоґрафічними доктрінами, та колиб можна було тоді відповідно подовідувати ся про ті події на цілім дальшім контіненті, то се булоб мало величезні наслідки. На жаль се не стало ся і аж у нових часах оцінено як слід великі відкритя північних Ґерманів відповідно до їх правдивого значіня.

Під кінець 8 ст. скинув король Альфред пута данського пованя та зробив свій край осідком вистої духової культури, в міру того, як на се його сили вистарчали; він сам брав ся до писаня, щоб виразити ту тенденцію через перекладаня значнійших літературних творів на анґльосаксонський язик. Всесьвітна історія іспаського сьвященика Орозія, опрацьована Альфредом — по думці Доберенца (Doberentz) підстава для цілого ряду космоґрафічних писань середних віків — се дуже цінний памятник в історії ґеоґрафії. Однак король не вдоволив ся тим, щоб удержати знанне давнійших часів у систематичнім порядку, але також старав ся мати відомости про своїх сучасників, і длятого стрічаємо на його дворі також одного чоловіка, що міг представити дуже важну річ, а то вигляд сеї части Европи, яка положена найдальше на північ, бо її бачив на власні очи. Був ним Норвежець Отар[1]), богатий властитель земель у північній части свого рідного краю. Він відважив ся на таке підприємство, через жа-

---

[1]) Othar, анґльосаський Ohthere.

добу знання, а се одинокий випадок у тих часах. В жадній сьмілій подорожі вікінґів, про які знаємо і незадовго будемо оповідати, ніколи не була теоретична цікавість властивим провідним мотивом, так як то можемо сказати про висше згаданий випадок. Отара перла цікавість (як оповідав потім королеви) довідати ся, як далеко розтягаєть ся земля на північ та чи дальше в тамту сторону живють люди; він вирядив у дорогу один корабель та поплив ним у північнім напрямі, аж побачив, що беріг вигинає ся на схід, а опісля знов на полудне. Бачив лиш рідко на березї ляпонське населеннє. В кінці вплинув в одну ріку, якої береги були замешкані густійше. Се була здаєть ся Двіна, і він стрінув ся з народом Біярмів („Biarmär“), а з ними могли Нормани провадити торговельні зносини, хоч не розуміли їх бесїди. Отмар сполучив приємність із пожитком та забрав ладунок зубів тюленїв (Walross), що тодї були дуже покупним артикулом; навіть іще значно пізнїйше зачуваємо, що охрещені ґерманські Ґренлянцї складали папі свою данину з таких зубів.

Так коло 900 р. зносини Скандинавії з рештою Европи не представляли жадного сумніву, однак се розпізнаннє мостило собі лиш дуже поволи дорогу. Науково усталив сей факт коло 1075 р. катедральний схолястик Адам, що жив і учив у Бремен; він був учений та бувалий чоловік, якого можна вважати справедливо за першого німецького ґеоґрафа, хоча його книжка „Про острови далекої півночи“ написана по латинськи. Для пізнання Скандинавії та надбалтійських країв має вона разом із книжкою трохи пізнїйшого данського письменники Сакса Ґраматика, неоцїнену вартість. Не вважаючи на те, були краї Швеція та Норвеґія майже цілком незнані для решти Европи ще багато століть; звичайні

мапи надавали півостровови вигляд рівнораменного трикутника, якого підстава йшла рівнобіжно до рівнобіжників. Аж у першій четвертині 16 ст. виказав Баварець Яків Ціґлер (Ziegler), що вісь Скандинавії має дійсно напрям полуденника.

Правда, про Норманів знали більше, як декому було се приємно, бо розбійничі напади тих дикунів-мореплавців непокоїли усї прибережні краї західної та полудневої Европи. А рівночасно вони, присилувані полїтичними межиусобицями та економічним недостатком до еміґрації, відкрили та здобули новий, полярний сьвіт; за його властителїв вважаємо їх іще нинї. В 867 р. висїв Надодр (Nadoddr) на беріг Ісляндії, і коли за ним пішло більше земляків-Норманцїв, ірійські поселенцї уступили ся, як згадано, перед ними зі свого рідного краю. З того острова, що виглядає немов скаменїлий ізза численних вульканів та ледівцїв, нїколи не можна було багато сподївати ся, і так він служив за пункт виходу для тих, що шукали нових посїлостий. Очивидно оба перші відкриття Ґренляндії, Ґунбєрна (Gunbjörn) та Снебєрна (Snaebjörn), оба в 10 віцї, треба завдячувати лише припадкови, і вони остали без дальших наслїдків; але в 982 р. вибрав ся Ерік Рауда (червоний Еріх) „до краю Ґунбєрна“ і поселив ся там із кількома своїми прихильниками, бо йому було вріднім краю за горячо під ногами, та не міг погодити ся з тим державним устроєм Ісляндії, який вже тодї був там заведений. Щоб звабити нових осадників, уживав такого хитрого способу, якого уживали також декотрі пізнїйші кольонїсти: Вислав послів до Ісляндії та казав їм описувати, що його посїлість, се „зелений край“ (Grönland, das grüne Land). Брехня зробила своє; витворив ся значний еміґраційний похід до Ґренляндії, так що поволи могли навіть повстати ґренляндські епископства.

Пізнійша судьба тих найдальших Ґерманів не може бути вже предметом нашого оповідання. В 14 віці пропали ті оселї, може менше через воєнні непорозуміння, як через страшні пошести; се певне, що „чорна смерть“ панувала навіть там. Тубольці ледви чи мали змогу вигубити упертих, завзятих Ґерманів; коли однак устав наплив людности з їх краю, та коли поволи настало мішаннє Норманів з Ескімосами, мусїла улягти сама з себе висша народність низшій, що була лїпше обзнайомлена з прикметами полярного сьвіта.

Ґренляндцї відкрили ще 500 лїт перед Колюмбом північно-американський контінент, одначе се щасливе відкритє не потягнуло за собою трівкійших наслїдків. Адам із Бремен примістив також ті нові, північно-західні краї в своїм ґеоґрафічнім переглядї, але само собою розуміє ть ся, що з сеї короткої нотатки годї було цїлком докладно означити то місце. Як довго не було нічого більше на річи, не вірили ще в ту відомість, а вчений автор твору: „Historia Norvegiae“, Кранц (Crantz) коло 1500 р. дивив ся на ту вість ще навіть досить недовірливо, хоч були причини до здогадів, що Адам довідав ся про се від ісляндських скальдів, яких спровадив був на свій двір данський король Свен Естрітсон (Sven Estrithson), покровитель сього вчителя бременської катедральної школи. А ті люди могли добре на тім знати ся, бо в дїйсности все, що знаємо про Норманців в Америцї, походить з ісляндських саґ („sagas“), а пізнійші редакції історії відкрить безсумнївно брали в суміш правдиві та хибні річи. Аж тодї коли Рівс (Reeves), Мок (Moka), а передовсім Шторм (Storm) взяли ся за строге слїдженнє жерел також тут, маємо спроможність утворити собі справдїшний образ стану річий. Нарис Ісляндця Арі (Ari)

з 12 ст. зроблений під впливом оріґінальної звістки якогось Торкеля (Thorkel), мусимо вважати за головне жерело; з нього можна брати матеріял певнійше, як з описів, що походять із другої та третьої руки.

Звичайне оповіданнє про се таке. В вісімдесятих роках 10 ст. плив Бярні (Biarni) з Ісляндії до Ґренляндії, але збив ся зі звичайної дороги, а при тій нагоді відкрив нові краї, які опісля названо: „Helleland“ (край плоских скал), „Markland“ (лїсистий край), „Winland“ (край вина); Арі Марсон додав іще до сего „Hvitramamaland“ (край білих мужів). Ті відкритя, що носять на собі цїху припадку, спонукали Лєйфа, сина Еріка та спадкоємця його підприємчивої вдачі, що вислав там експедицію навмисне в цїли заселення, і йому вдало ся віднайти дїйсно сей Вінлянд та заснувати там кольонію. Таке звичайне оповіданнє, в котрім грає ролю також Нїмець Тіркер (Tyrker) або Дітріх (Dietrich); він мав звернути увагу на дике вино, яке там росло буйно, Норманам, необзнайомленим із сею ростиною, та показати їм, як обходити ся з виноградом. Дослїди Штормa, з якими згоджує ся теж Американець Рівс, обмежають ся меньшим числом дїйсних фактів. Коли Ерік об'їхав в рр. 982—984 західне побереже Ґренляндії та 986 р. зачав переводити намовлених переселенців з Ісляндії, Лєйф шукав просто дороги до Норвеґії, і йому пощастило ся знайти її в 999 р. В старім краю приймив Христову віру та вернув назад до Ґренляндії; здаєть ся при тій нагоді відкрито справдї Вінлянд, бо східні вітри надавали кораблям такий напрям. Батько Еріка пробував йти за сином, однак не дійшов до цїли, бо плив занадто на полуднє. Одначе та невдача спонукала Норманця Торфіна Карльсевна (Thorfinn Karlsevne), який що-йно прибув з Ісляндії до Ґренляндії, відкрити вже раз ту заслону, що ще закривала захід; коли в кінці відшукав

дорогу Лейфа, то йому пощастило ся прибути до трьох прибережних країв, які вважав за острови та їм надав висше згадані назви. Він остав у Вінляндії та замешкав там на стало, однак уже по трьох роках мусїв уступити перед нападами „Скрелїнґерів“ (Skrälinger), себто карлів; не були се Ескімоси, як перше хибно здогадували ся, лиш червоношкірці, що робили трудности також іще пізнїйше Европейцям, які тут жили. Пізнїйші проби, взяти наново в посїданнє негостинну землю, яку покинув Торфін, не вдали ся, і так норманська кольонїзація в північній Америцї була лиш переминаючим епізодом. Твердженнє, яке часто чуємо, що знайдено якісь слїди сеї кольонїзації, рунове письмо або розвалини староґерманського міста „Норумберґа“ (Norumberga), не має жадної підстави; Нормани приходили і відходили знов, а їх присутність не зазначена в памяти нїчим иньшим, як лиш вповні достовірними відомостями з староісляндських рукописей. Торкель та Арі не знають також нїчого про знавця вина Тіркера, якого по всїх обставинах треба вважати за мітичну особу.

Але де лежав той край дикого вина? В новійших часах шукали його, головно з причин, які подавала ґеоґрафія ростин, трохи більше на полудне, в Maine, Vermont, а навіть Massachussets. На найстаршій мапі північних країв, яку маємо (Sigurdi Stephanii terrarum hyperborearum delineatio anno 1570) представляєть ся „Promontorium Vinlandiae“ як півостров, що висуваєть ся стрімко з полудня на північ. Ми маємо причину приймити ту гіпотезу старого картоґрафа, одначе в дуже зміненім розумінню. Шторм перехилює ся по розваженню усїх арґументів за і проти, на сторону тих, що приймали півостров Нової Шотляндії за норманський Вінлянд. Моряки 17 ст. кажуть, що на Кап-Бретонї стрічали ще дикий виноград;

коли знов подумаємо, що по гадцї визначних клїматольоґів підсоннє східного побережа північної Америки зближає ся постійно до скрайно-континентального типу, то мусимо признати за можливе, що перед девяти сотками лїт границя винограду йшла в висших ширинах, як нинї. Перед енерґією норманських лицарів на морі мусимо серед усїх обставин мати глибоке поважаннє; самож собою зрозуміле те, що вони не були в станї удержати ся на такім далекім становищі. Мореплавство не стояло з певністю на низькім степенї у народа, що мав спосібности до таких моряцьких робіт. Зложено навіть, у кождім разї трохи пізнїйше, цїлі підручники до плавання по північних водах; Дальґрен відкрив такі приписи в однїй „назї“ монаха Ґунлявґа Лейфзона (Gunlaug Leifsson) і в описї Ґренляндії Івара Бардсона (Ivar Bardsson).

Дїйсні відкриття на Атлянтійськім океанї дійшли на той час до кінця, бодай коли як мова про північ; тим радше заповнювали картоґрафи далеке, одностайне морське плесо творами своєї фантазії. З гіберньского народнього переказу виходило, що десь на морі, на захід від Европи, лежить остров св. Брандана (insula Sti Brandani); ремінісценції з Плятона та з Плютарха причинили ся до сього, що в кінцї повстало дуже багато океанїчних островів, яких нїхто нїколи не бачив анї теж не буде бачити. До них належав між иньшими остров Бразиль (Brazil), на захід від Ірляндії, що пізнїйше мав обходити своє воскресеннє в дуже зміненім видї. Архіпеляґ „Фрісляндї“, який хотів Сіґур кождим способом всунути між Ґренляндію і Ферее (Feröe), треба безсумнївно вважати за хибне понятте Овечих островів (Fär-öer). До тих фантазій про острови зачато знов зближати ся, коли стали занимати ся мапою, яку виготовив для представленя небезпеч-

них подорожий братів Зено рисівник, що впрочім жив пізнійше. В 1390 р. плив Венеціянець Ніккольо Зено по Нїмецькім Морі; йому розбив ся корабель коло Фер-Еер, і він вступив у службу володаря сього краю, князя „Ціхмні“, що відносив ся до нього дуже прихильно. На запрошеннє Нікколя поплив там його брат Антонїо, та хоч тамтой незадовго потім помер, Антонїо видержав таки цїлих десять літ на північній громадї островів; про тамошні відносини доносив він листами свому братови Карлови, що зістав був дома. Ті листи лежали незужитковані більш сотки літ в родиннім архіві, аж пізнійше один молодший Ніккольо Зено оголосив усе, що там ще було, в однім творі, який видруковано в 1558 р.; до сего твору додано висше згадану мапу. І. Р. Форстер, А. Гумбольд, Маджор, А. Е. Норденшильд (Nordenskiöld), а вкінцї Шторм піддали подорожі братів Зено докладному розслідови; вони були близькі сього, щоби признати листи та мапу за автентичні документи з історичною вартістю. Критична сонда Шторма спричинила також і тут знищеннє. Листи Зена ледви чи правдиві, а мапа не що иньше, як компіляція, що могла повстати аж тодї, коли люди мали вже лїпше знаннє про атлянтійські острови. Мапа Скандинавії Олафа Маґнуса, що її віднайшов Бреннер у Мінхені, перша, на якій Ісляндія має свій правдивий вигляд, здаеть ся служила до помочи авторови т. зв. мапи Зенонів. Отже на ті подорожі, про які так багато говорило ся, треба дивити ся більше-меньше як на апокріф, а передовсїм цїлком не думати про се, щоб на Колюмба мали який небудь вплив ті кусники письм, переховані в Венеції.

Як висше згадано, хрестоносні походи, що мали також вплив на торговельні взаємини між сходом і заходом, причинили ся значно до

сього, щоб відкрити середину Азії. Зі Сараценами мусіли християни загодити ся, чи то по добрій чи по злій волї, бо 1291 р. остання християнська твердиня Птолемаіда улягає мамелюцьким султанам. Надії, заведені в „сьвятій землї“, мали незадовго виринути знов, але на иньшім місцї, а то в монґольській державі. Наслїдники страшного Джінґісхана були толерантними володарями, а під їх пановаинем жило багато християн із секти Несторіян, що була розсїяна майже по цїлій Азії. Тодї була добра нагода навязувати найріжнїйші зносини. Що правда, надія знайдення самостійної християнської держави під королївським „сьвященником“ або „пресвитером“ (на Руси „попом“) Іваном завела, а історія сеї ґеоґрафічної байки незвичайно поучаюча. Сеї держави шукали сотки лїт в Арменії, Туркестанї, Монґолії, а в кінцї в Китаю; але коли та ідея також і там нездійснила ся, перенесла її манїя інтересних гіпотез до Африки, де її стрінемо у дальшім роздїлї. З презвітером Іваном пішло так само, як із „хоробрим“ народом жінок Амазонок, що мандрував, після сього, як погляди з часом зміняли ся, від Чорного до Ледового Моря, на те, щоби в кінцї знайти спокійне місце над найбільшою рікою південної Америки.

Відколи в Римі довідали ся, хоч не багато, про християнські громади розкинені в серцї Азії, а з другої сторони досить докладно знали про релїґійну толеранцію монґольського хана, зачали папи запобігливо старати ся про те, щоб через нарочні посольства получити ся з тими одновірцями й удержувати стало ту звязь. Ті посольства принесли великі користи для ґеоґрафії в пізнїйших середних віках. В 1245 р. вийшли дві місії ріжними дорогами, щоб дійти до Каракорум, центра монґольської держави; в однїй з тих місій брали участь Домінїкани,

в другій Францїшкани. Перша місія вернула голіруч, та лиш один з її членів, Андрій з Льонґюмель (Longjumel), дуже пізно дійшов до своеї цїли. Францїшкани їхали через Прагу, Краків, Київ та прийшли до Батухана, князя Кіпчаку. Батухан післав їх із припорученнями до великого хана; сей приймив їх ввічливо. Пяно да Карпіне написав дневник подорожі, де в суміш поміщені правдиві та неправдиві вісти, так як їх зібрано у Кірґізів, Татарів, Китайцїв та усїх можливих народів. Попри тім усїм вони мали велику вартість для Европейцїв, у дїйсности більшу, як вісти про три иньші подорожі прінца арменської пануючої родини Гетум, що мали ту саму цїль. Вони відбули ся небагато пізнїйше, але на заходї, здаеть ся, не знали про них так, як би вони на се заслугували, хоч писано про них по французьки та по латиньски. Те власне, що знае оповідати про Китай третїй Гетум (Hethum, Haithon), опісля французький опат, зраджуе у него великий обсерваційний талант. Він перший побачив у Китаю державні паперові гроші та від разу зрозумів добре їх значіннє.

В 1253 р. вислав король Людвик Сьвятий до Каракорум знов одного Францїшканина, Фляминдця, Вільгельма Райсбрука (Ruysbroeck, Rubruck або Rubruquis). Сей говорить, що на полудневім березї Криму бачив іще людий, в яких говорі розумів добре йому знані „тевтонські" звуки (він був із долїшньої Нїмеччини), отже ті люди говорили по ґотськи. Цїлком добре пізнав характер Каспійського моря, що лежить серед континенту. З початку середних віків хотїла в нїм ґеоґрафія бачити залив північного Ледового моря. Свого товариша полишив Райсбрук у Каракорум; там дїйсно стрінули ся вони з малою християнською громадою, а сам Райсбрук вернув до Кавказії. Маючи бистре око до пізнавання

форм землї, він перший порішив, що Азія, тим більше „надуваєть ся“, чим дальше йде ся на схід, с. є., що є величезним гористим краєм.

Згадаємо тут також про кілька иньших подорожий, у яких на першім плянї стояли місії. В девятьдесятих роках 13 ст. був Джіованнї да Монтекорвіно (Giovanni da Montecorvino) в Індії та Китаю; за наслїдника великого Кубляйхана міг він свобідно проповідати христіянську віру, а навіть став архієпископом у Камбалік (Пекін). Так само між рр. 1316 і 1318 прийшов до Китаю Фріулець Одоріко да Порденоне, що вибрав дорогу через передню Індію, Цейльон, Суматру, Яву та Борнео, був Кантонї та Нанкінї і вернув правдоподібно через Персію та Тибет. Також і він характеризує знаменито звичаї китайського народу. Гірше вело ся еспанському монастирському братчикови Паскальови де Вітторія, бо за його часів знов ожила давна ненависть до чужинцїв, і він згинув 1339 р. смертю мученика. Противно Джіованнї да Маріньолї (Marignolli) вернув щасливо зі своєї дипльоматичної подорожі через Цейльон, Ормус та Баґдад і міг 1353 р. передати відповідь від великого хана на письмі папі, що резидував в Авіньонї.

Через вичислюваннє тих подорожий, що їх піднимано з одного, спільного пункту видження, ми вже випередили що-до часу ту подорож на схід, яка без порівнання між усїми ними найважнїйша. Очевидно маємо на думцї подорож Марка Польо з Венеції. Поміж патриціями сего ляґунового міста, що вважали торговлю зі сходом за свій привілей та з сеї причини нераз провадили з Ґенуезцями криваві боротьби, занимала родина Полїв визначне місце. Андреа Польо мав трьох синів: Марка, Нікколя та Маффеа; вони усї три посьвятили ся купецтву, а в 1260 р. ввїхали Ніккольо та Маффео до держави Кіп-

чак, що лежала близько гирла Волги, щоб там позалаґоджувати важні справи з дорогими камінями. Політичні роздори змусили їх, що вони вертаючи домів йшли дальшою дорогою через Туркестан; звідси порішили вони піти в подорож до Китаю, де тодї панував Кублайхан, великий опікун наук, а тим самим і Европейців. Їх відношеннє до могутного володаря, який сподївав ся за їх посередництвом дістати учителів красних штук до своєї надворної школи, було таке приязне, що вони вернувши 1269 р. домів, рішили відбути нову подорож. Її розпочали вони справдї 1271 р. Тим разом пішов разом із двома вуйками Марко Польо молодший, що тодї мав лиш 17 літ; називано його так по батьковому братови. Вони приїхали попри Арарат до Басри, а звідси кораблем до порту Ормус, що тодї був дуже відвідуваний; опісля розпочали знов подорож сушею. Та подорож вела через памірську височину до Ярканду, а потім прямувала до Лоп-Нор; сею дорогою не ходив від того часу ніякий чужинець, хоч Пшевальський ішов також часто поперек дороги Палів. Купцї мали нагоду ще раз втїшити ся прихильним принятєм, а спеціяльно молодому Маркови се так подобало ся, що він радо поступив по бажанню хана, та остав ся в краю. Три роки був намісником у містї Ян-чу, положенім на північ від Нанкіна, а через багато літ їздив по Китаю у всїх напрямах, сам, або в товаристві свояків. Може взагалї Китайцї булиб їх уже цїлком не пустили від себе, колиб не та обставина, що одна китайська прінцесса мала вийти заміж за одного монґольського князя, що панував у Персії, а при її перепровадженню були вельми пожадані досьвідні подорожники. Повні два десятки літ трівав побут Полїв на далекім сходї. З порту Зайтон (Zaython) виплила дружина, зложена з 600 осіб, через архіпеляґ Задної Індії та

пролив Малякка до Персії. Звідси поїхали Полї дорогою караван, що вела через Баґдад та Трапезунт. Вони приплили 1295 р. знов щасливо до Венеції, провівши в дорозї майже чверть столїття.

Зараз по їх повороті вибухла звичайна війна з Ґенуою. Марко Польо брав у нїй участь, підчас одної морської битви дістав ся до неволї, та в вязниці мав час диктувати опис своєї подорожі одному з товаришів недолї. Длячого ориґінал був списаний по старофранцузьки, не знати, бо сей, що його списував, був родом із Пізи. Чиж мешканець Тоскани розумів свого друга лїпше тодї, коли сей говорив по франнцузьки, нїж як говорив рідною бесїдою? На латинську, італїйську, а в кінці й французьку мову переложив те оповіданнє пізнїйше; одначе довший час трівало, заки ширші круги довідали ся про нього. Колюмб знав його, як се пізнїйше побачимо.

Нї один иньший Европеєць, із виїмком що найбільше — єзуїтських місіонарів під цїсаром Кангі та найновійших часів, не мав протягом віків спромоги пізнати Китай так докладно та всесторонно, як Польо. Він познайомлює нас із дорогами та почтами, з банкнотами, з уживаннєм природного ґазу до осьвітлювання, з уживаннєм „обридливого, чорного каміння“-вугля — до огрівання, але дивно, чому він не говорив нїчого про корморани, якими ловлено риби, про друкованнє книжок, та розсаджуваннє скал мінами. Також із чисто ґеоґрафічного погляду отворила та подорож нові вигляди; так перший раз появляєть ся тут імя „Ціпанґу“ (Японія), що притягало Колюмба. Навіть іще нинї при слїдженню центральної Азії користають із записок Поля.

В 15 ст. стали подорожі по Азії рідші. Дивним способом зайшов аж до Самарканду Иоган Шільберґер із Мінхена, що дістав ся був до турецької неволї в битві під Нїкополїс, а піз-

нійше, під Анґорою, до татарської; його щира автобіоґрафія, видана порядно заходом Ляніманнтеля, і важнійша для пізнання страшного тирана Тамерляна, як для властивих ґеоґрафічних питань. Венеціянець Ніккольо Конті їздив по північній Арабії, по Персії, по передній та задній Індії; він загнав ся дуже далеко на схід, геть аж до „краю райських птиць“. Опис подорожі Конті, зладжений коло 1440 р. славним папським дипльоматом Поджіом (Poggio), мусїв стрінути ся з численними закидами, та хоч там із певністю не брак фантастичної прикраси, то треба його зачисляти до найцїннїйших плодів середньовічної лїтератури подорожий.

Сим способом вступили ми в той період, що мусимо вважати за правдиву епоху відкрить. До розслїдження причинило ся протягом останнїх трицяти лїт дуже багато дечого, а ще тепер праця учених не покінчена. З поміж імен тих, що найбільше заслужили ся в тім напрямі, подаємо лиш ті, з якими можна найчастїйше стрічати ся: Американців: Вінзора та Гаррісса, Анґлїйця Маджора, Шведів: Норденшильда (Nordenskiöld), Дальґрена (Dahlgren), Французів: Ґаффареля та Ґальоа (Gallois), Португальців: Варнгаґена (Varnhagen) та Кордеіро (Cordeiro), Австрійців: фон Візера та Ґельціха, Італїйців: Уґеса (Hugues), Уцїеллї (Uzielli), а в кінцї Нїмців: Кунстмана, Пешеля, Руґе (Ruge) та Кречмера (Kretschmer). Твір Софа Руґе: „Geschichte des Zeitalters der Entdeckungen“ (Берлін 1881), вповнї основний, мав також великий вплив на наше писанне під кождим зглядом; одначе само собою розуміеть ся, що протягом двох десятків лїт мусїли деякі погляди змінити ся, а сей або иньший здогад, що уходив за безсумнївно правдивий, мусїв наслїдком нових вислїдів розслїджування уступити.

II. Портуґальцї в Африцї та Індії.

Великий мореплавний рух вийшов із піренейського півострова; наслїдком сего руху були відкритя нових країв та їх кольонїзація Европейцями. Від 711 р. почавши Маври взяли в свою власть у скорім побідоноснім походї цїлу державу Західних Ґотів, із виїмком деяких гористих околиць, до яких приступ був дуже трудний; в 12 ст. застановила ся та филя і посунула ся в зад. Повстали: араґонське, кастилїйське та портуґальське королївство, а кожде з них провадило дальше боротьбу проти невірних на свій лад. В коротцї не поперестали вони на оборонї власного краю, але перенесли війну аж до Африки. В першім рядї стояла тепер Портуґалїя, яка що-йно власне дійшла до національної сьвідомости; вона здобула 1415 р. в сусїдстві Гераклевих стовпів твердиню Цеута, яка опісля перейшла під пановане Еспанії. При тім воєннім чинї визначив ся вперве муж, що його призначеннєм було показати свойому народови нову дорогу до слави та хісна.

Дом Енріке, портуґальський інфант, знаний в історії під іменем прінца Генриха Мореплавця, був пятою дитиною з ряду у короля Івана I і уродив ся 1394 р. Як молодший син він не мав виглядів на наслїдство престола; будучи великим маґістром Христового Ордена був тим самим виразно назначений поборником могамеданїзму. Для сеї цїли виготовив величезний плян і держав ся його цїлих 45 лїт, аж до смерти в р. 1460, дуже консеквентно й осягнув великі наслїдки. Моноґрафія Вінзора позваляє нам докладно переглянути поодинокі фази його дїлання. Що самим мечем нїчого не вдїє, те бачив добре, і длятого мусїв радше шукати за жерелами

маврійської могучости та старати ся їх позагарбувати. На полудне від Марокка, в середині Африки, не мав султанат, як здавало ся, сталої підпори, і Португалія мала усі дані до того, щоби запанувати над західним берегом Африки, спровадити тамошну торговлю на нові дороги та, де лиш можна було на суші, навязувати зносини з князем-попом Іваном, якого тоді шукано вже у східній Африці; незабаром були люди тої гадки, що його знайдено в особі абісинського неґуса. Христіянство мусїло тоді само з себе дійти в темній части землї до значного розширення. Але інфант глядів іще дальше. Араби, що осїли були над Червоним морем та Перським заливом, мали величезні користи з сеї так страшно невигідної для Европи обставини, що змонополїзували торговлю в індійських товарах та підвисшували їх цїну тяжкими митами. Коли стало можливо знайти нову дорогу морем до Індії та спровадити комунїкацію на нові дороги, приступні для Португальцїв, то великість сеї користи, яка з сего випливала для них, або шкоди, яку поносили вороги віри, трудно обчислити за високо. Задля таких причин брав ся Енріке поволї та по пляну за дїло; постепенно мало західне побереже Африки ставати під христіянським впливом, а рівночасно мала бути сплетена в середині краю сїтка дипльоматичних зносин. Сей відважний чоловік вірив у свою зьвізду, а до сего чимало міг причинити ся гороскоп, зладжений для нього астрольоґами. Він осїв на стало незадовго по 1415 р. в підгірю Сао Вїченте коло Саґрес, що належало до намісництва Альґарве, близько морського порту Ляґос, положеного незвичайно корисно для висилки кораблїв у полудневім напрямі. Коло своєї резиденції заложив він моряцьку школу, щоб тут приготовити свій нарід, іще необізнаний з водою, до задачі, яку на нього вкладав. Доходи

з лицарського ордена, підчиненого його управі, мусіли служити для цілий великого майстра.

Штука мореплавства поробила в останнім, 15 століттю великі поступи, що дали спроможність, закинути плавання по-при береги, з причини страху майже виключно уживане в західних краях, та відважити ся поплисти на широке море. Принагідні натяки у Ґіота з Провен (Guyst de Provins), Александра Некама (Neckam), Жака де Вітрі (Vitry), пізнійше також у Роджера Бакона та Брунетта Лятіні, вчителя Данта, вказують на те, що вже з кінцем 12 ст. знали ту прикмету маґнетичної іглы, що вона вказує на північ. Як до сего дійшли, — того не можна певно сказати. В кождім разї не ма жадного сумнїву, що вже далеко вчаснїйше уживали китайські подорожні „маґнетичних возів“, щоби з'орієнтувати ся в монотонних пустинях середньої Азії. Можна навіть здогадувати ся, що через живі зносини між Китаєм і краями, де говорено по арабськи (про се була бесїда висше), занесла ся відомість про сей пожиточний прилад на захід. Трудно одначе погодити з тим гадку, що перші відомости про компас, які знаходимо в арабських писаннях, походять аж із досить пізного часу. В кождім разї тзв. „каляміта“ (зелїзна штабка, потерта природним маґнесом і сим способом заосмотрена двома бігунами), не принесла безпосередної помочи мореплавцям; правда, коли її покладено на деревляний патичок, що плавав по морі, то вона показувала на північ, або, як у давнїйших часах думано цїлком загально, показувала на полярну звізду, але на кораблї, що хитаєть ся, не було що зачинати з таким прімітивним приладом. По здогаду А. Брайзінґа (Breusing), заслуженого історика мореплавства, впровадив у першій половинї 15 ст. Флявіо Джіж з Амальфі рішуче улїпшення ще дуже мало помічної бусолї; маґнетичну

штабку примістив так, щоб вона в середині тяжкости хитала ся на острім кінці, а на іглї поставив круглу таблицю, поділену на взір моряцької рожі вітрів. За тим здогадом промовляє багато обставин. Тепер не було трудно відчитати кут, який творив напрям корабля в даній хвилї з полуденником. У кождім разї не знали тодї ще, що ігла не вказує докладно на північ, бо показало ся, що твердженнє, буцім-то про се говорить ся в однім листї, писанім 1254 р. француським лицарем Пер де Марікур (Pierre de Maricourt) до свого приятеля Сіжера де Фонтанкур (Syger de Fontancourt, Epistola ad Sigerum), при лїпшім доелїдї не має підстави. Згаданий лист дійшов до нас у рукописи.

В певній звязи з новим головним інструментом, уживаним при мореплавстві, стоять також мапи моря, що повстали в 14 ст. в досить великім числї. Їх називає ся звичайно „компасовими мапами", бо замість наших звичайних мерідіянів та рівнобіжників на рисунках бачимо часто заплутані сїтки простих лїній, що вибігають із деяких компасових рож, уставлених на значнїйших місцях, то розтягають ся через цїлу карту. Катальонцї та Італїйцї випереджали одні других в виготовлюванню таких карт; більшу збірку їх видав Тебальд Фішер, а в новійших часах зібрав Норденшильд (Nordenskiöld) цїлий матеріял, який мав у руках, у двох великих томах фоліо, виконаних також чудово, в „Атлясї факсімілїй" та „Періпльосї". Одна мапа, датована з 1311 р., звана звичайно мапою Маріна Сануда (її треба за Кречмером приписувати Педрови Весконте), не має ще сеї сїтки лїній; першою властивою „компасовою" картою є мапа Дульчері з 1339 р., і мапа Джіованні Каріньяно, яку він нарисував рік пізнїйше, наслїдуючи попередну. З пізнїйшого часу появляє ся особливо гідна

уваги мапа Андреа Бянко. Добра школа картоґрафів була на Балєарах, звідки вислав Жид Яфуда Крескес (Cresques) тзв. „катальонську“ карту королеви Франції. Той власне Яфуда має бути ідентичний з вихрестом Хаіме (Jaime) де Мальорка, якого покликав прінц Генрих до згаданої моряцької академії в Саґрес. „Компасові“ карти визначають ся на причуд вірним відданнєм вигляду берегів, однак бусоля причинила ся до сего далеко менше як перше думали. По Г. Ваґнеру, що до сего уживав, так як опісля Штеґер, „картометричної“ методи, „компасові“ карти нїщо иньше, як „плоскі карти“, зладжені по части на ріжні розміри, счіплені одна з одною, які вже знав Марін із Тиру та Птолємей. Сїтка ліній була лиш додатком, а цїлком не була дїйсною частиною тих мап; кождим разом була вона зручно комбінована.

Такими помічними способами могла розпоряджувати молода люзитанська маринарка. Їх очивидно не можна маловажити, однак вони не мали ще цїлком способу до докладного ґеоґрафічного означування місць. Не говорячи вже про довжину, могло визначеннє ширини або бігунової висоти опирати ся лиш на міренню висоти сонця при помочи квадранта або астролябіюма, а ті прилади були на кораблї цїлком не до ужитку, бо вимагали спокійного становища. Зіставав лиш сей одинокий спосіб довідувати ся, приплисти до берега, щоб означити з де якою-такою докладністю в деяких місцях степень ширини, під яким власне корабель знаходив ся.

Коли тепер вернемо до Дом Енріке та приглянемо ся задачам, які він дав був висланцям, то мусимо відтак спитати ся, котрі краї в північно-західній Африцї вже тодї можемо уважати за знані. Беріг Марокка був розслїджений по-

верховно, але поза вузкий пояс пустинї не вийшов був що найменше ще жаден Портуґалець. Се певне, що вже під кінець 13 ст. хотїли Ґенуезцї Вівальді та Узодімонте відбути торговельну подорож до казочної „Ґвінеї“, але оба рази загинули без слїду кораблї, які туди були вислані. Погляд, який заступають французькі вчені, буцім-то між містом Дієпою і західноафриканським берегом були зносини, не має за собою сильних доказів. На тзв. мапі Піцціґанї, що мусїла повстати між рр. 1367 і 1373, представляєть ся ріг Боядор як „Caput finis Africae“. До того пункту дійшов був 1345 р. один еспанський монах, що мав також відомости про „Islas de las cabras“, т. є. про Азори. Ся ґрупа представлена також на кількох иньших „компасових“ мапах, а тілько в Портуґалїї не знали нічого про неї, і мусїли її аж на ново відкривати. Дульчері та Медичейський „Портулян“ з 1351 р. мають на мапі також Мадеіру і Канарийські острови; Канарийські острови відкрили ґенуезькі сьмільчаки, а мужі науки пізнали в них тзв. „insulae fortunatae“, через які потягнув Птолємей мерідіян зеро. Якийсь Лянчельот (Lancelot) Морічеллї збудував на однім острові замок, який ще нинї називає ся Лянцароте. Коло „деревляного острова“, Мадеіри, втягнено на мапи також малий, сусїдний остров „Порто Санто“. На Канарийських островах жив просьвічений берберийський нарід, Ґуанхи, що з них хотїла модерна фантазія зробити Ґерманів, останків Вандалів, яких поконав був Белїзар. Ті розумні та хоробрі люди боронили своєї національної самостійности майже ціле столїттє проти „християнської“ жадоби завойовання. В 1402 р. розпочав Француз де Батанкур (de Bathencourt) на Лянцароте війну, щоби вигубити Ґуанхів; зразу на власну руку, опісля-ж, коли його засоби показали ся за слабі, в характері ленника еспанської

корони. Аж 1496 р. закінчило ся нечесне діло „вінцем“, завойованнєм острова Тенеріфи, а автохтони зникнули поволи між Еспанцями, що заливали їх край, хоч погляд вправного етноґрафа може ще тепер розізнати між людністю старий тип Ґуанхів.

Отже на тім архіпеляґу не мали Португальці що робити; радше прийшло ся інфантови дійсно розслїдити береги сталого континенту. Перші експедиції не дістали ся навіть до Кап Боядор, а відкрите Азорів Ґонцальом Вельгом Кабралем у 1431 р. було лиш побічною користю. Той ріг справляв великі трудности недосьвідним іще морякам. Вони бояли ся сильних струй, що по переказу мали близько нього знаходити ся, а ще більше „Тємного Моря“, на яке не відважив ся виплисти жаден моряк. На тім переказї було трохи правди, бо власне з того місця виливає зимна полярна струя; коли вона мішає ся з далеко теплїйшою водою на поверхні, повстають густі мраки, а вітер із пустинї, який має в собі дрібний пісок, робить їх іще непрозорійшими. Моряки жили ще в тім блуднім поглядї, що тропічний пояс незамешкалий. Але прінц був витревалий, а його енерґія не знала перепон. Один молодий шляхтич, Жіль Еаннес, стягнув був на себе неласку Енріка і постановив з'єднати собі його знов якимось сьмілим ділом. В 1434 р. оплинено щасливо ріг Боядор та тим способом поступлено вперед. Вже 1436 р. станув Аффонцо Ґонцалес коло Ріо д' Оуро та на зворотнику; по другій сторонї зворотника стрічає він слїди людий; 1441 р. доходить Нуно (Nuno) Трістано до Кап Блянко, а 1443 до заливу Арґім (Arguim). Незадовго потім вьвязують ся з Берберійцями зносини, що полягають на виміні, й інфант може заложити торговельне товариство для Арґімського заливу.

Знов два роки пізнійше відкрив Дініс Діяс Зелений ріг; та назва має більше стійности, як „зелений край“ на далекій півночи; край відкритий Діясом збиває своєю буйною ростинністю доґму про те, що сонічний жар нищить усе орґанічне житє горячого пояса. Тепер Портуґальці дійшли вже до краю Неґрів; кількох представителїв їх народа старали ся все полонити та завезти до Портуґалії, де з ними впрочім поводили ся добре. Вони мали служити за вчителів мови для тих, що були призначені до походу в глибину краю. Один із тих очайдушно відважних людий, що не бояли ся смерти, був Йоано Фернандо, що жив сїм місяців між Бедуінами на Сагарі та довідав ся тут про могутне королївство Неґрів Меллї (Melli).

Щоб коротко залагодити ся з дальшими прибережними подорожами, згадаємо дальше, що Трістано дістав ся 1446 р. до Ґамбії, а Альваро Фернандес майже аж до Сієрра Леоне, найдальшого пункту Ганнона. Діоґо Ґомес плив 1457 р. рікою Ґамбія аж до міста „Комтор«, що лежить уже далеко на суші, де довідав ся, що між сею частю Африки і державами Барбаресків над Середземним морем істнує оживлена караванна торговля. То була остання важна добича за житя прінца, що при кінцї міг занимати ся відкриванєм уже лиш недбало, бо свої фінансові сили напружував понад стан та попав був у значні довги.

Часто наводить ся, що в роцї смерти Енріка той Ґомес враз із Ґенуезцем Да Ноллї прилучив до знаних уже архіпеляґів при північно-західнім побережі Африки також Капвердійські острови. Оба вони були в сїй добрій вірі, що вони перші відкривці, однак хто зна, чи справедливо. По дуже докладних дослїдах Ракля (Rackl) не можна права Венеціянця Кадамосто збути коротко. Молодий патриций Альвізе (Alvise) — не, як частїйше читають,

Льодовіко Кадамосто — властиво Да Каза да Мосто (Da Casa da Mosto), с. є. з роду Мосто — виїхав був 1455 р. у торговельну виправу до Фляндрії, але близько Саґрес розбив ся йому корабель і прінц Генрих пізнав його через те особисто. Досьвідному сьому чоловікови подобала ся сьвіжа, підприємча вдача молодого Італїйця, і він зробив йому пропозицію, щоб із припоручення Портуґалії підняв подорож до Африки. Се стало ся, і записка А. Кадамоста удержала ся до наших часів в ориґіналї, і в нїмецькім перекладї, як брошура. Він оповідає, що на Канарійських островах був сьвідком війни, про яку ми згадували висше, та опісля висів на безлюдних островах, де жило страшно багато диких голубів, але він там довго не задержував ся. Заосмотрив ся тілько в провіянти та дістав ся до гирла Сенеґаля. Власне незначна, без жадної чванливости, згадка про ті острови, що могли бути тілько островами Зеленого рога, стверджує правду, отже Кадамосто зістане відкривцем сеї ґрупи, хоч — або може власне длятого, що — не мав нїякого поняття про се, що так значно збогатив стан ґеоґрафічного знання.

Коли вмер орґанїзатор портуґальських відкрить в Африці, став королем його сестрінок Аффонсо V. Сей вважав знов звоєю задачою продовжати дїло вуйка, і за його намовою оплив Педро Де Чінтра (Cintra) в 1462 р. гори Сієра Лєоне; ся назва пішла з шуму та гуку филь, який пригадував рик льва. Однак иньші посторонні та рішаючі причини вздержували короля уживати державних засобів ще далї на такі далекі цїли, та він знайшов вихід так, що надав купцеви Фернано Ґомесови (Fernao Gomes) монополь торговлї, за що сей мусїв обовязати ся щорічно оглянути означений простір побережа дальше, та заплатити данину слонезою

костю. То стало ся 1469 р., а вже 1471 р. Йоано де Сантарем та Педро де Есковар (Escovar) під проводом славного керманича Альвара Естерес, перейшли були ціле побереже Горішньої Ґвінеї аж до гирла рік Нїґера та Камеруну. Без усякої перепони перейшли через рівник; жадному учасникови не стала ся ніяка прикрість при експедиції, яку ще недавно уважано за шалену відвагу. Найдальшим пунктом був тепер ріг св. Катерини під 1° 51′ південної ширини.

По Аффонсї настав 1481 р. його син Йоано II (João), сильний володар, а з його вступленнєм на престол вступили й відкритя в нову фазу. Він називав ся „паном Ґвінеї“, бо папська буля позваляла йому на се і стремів до того, щоби свою власть дати пізнати також якимсь зверхним знаком. Кождий провідник корабля мусїв при від'їздї з Портуґалїї взяти з собою камяні стовпцї, заосмотрені гербами королївства (padrãos), та обовязати ся, що їх уставить на відповідних місцях на побережі на знак, що взяв їх у посїданнє. Як виглядали ті ознаки зверхности, знаємо нинї цїлком докладно, бо німецький военний корабель „Фальке“ знайшов 1893 р. в піскових засипах при розї Крос (Crosz) такий стовпець із гербом і передав його портуґальському правительству як цінну релїквію; Кордеіро описав його докладно і доказав, що його поставлено в 1485 р., а стало ся се підчас подорожі в цїлях відкрить, до якої маємо зараз перейти. Провідником ескадри, зложеної з двох кораблїв, був Дїоґо Кано (Diogo Kão), а науковим дорадником був на покладї молодий Нїмець, що здобув собі через ту подорож визначне місце в історії відкрить. З новійших архівальних розслїдів у великім лїссабонськім національнім архіві, які робив Торре де Томбо, виходить, що треба відріжнити дві цїлком відрубні подорожі Дїоґо Кано, в рр. 1482—83 і 1484—86;

чужинець, що про нього згадано, брав участь у другій подорожі.

Мартин Бегайм, що походив із норімберґської патрицїйської родини, уродив ся коло 1459 р. Вихований по традиції свого роду для торговлї, одержав добрі науки в школї, а до того ще мав щастє бути приватним учеником першого астронома свого часу. Йоганес Міллер, звичайно називаний задля свого місця уродженя Кеніґсберґу в Франконії Реґіомонтаном, зробив за час короткого житя (1436—1476) для своєї науки таке, що нїколи не може загинути. Занятий головно друкованнєм своїх творів, перебув чотири роки 1471—1475 в містї Нірнберґу, що стояло тодї на вершку своєї духової та матеріяльної слави, і тут був молодий Бегайм його учеником. За тим промовляє традиція і багато внутрішних причин, хоч жерела не можуть на те дати безпосередного доказу. Бегайм зачав потім занимати ся торговельними справами в Мехельн і в Антверпії, а звідси вибрав ся з початком вісїмдесятих років із прогулькою до Лїссабону, куди прибув як раз у пору.

Саме тодї визначив король Йоано науковий видїл зв. „Junta dos mathematicos“, щоб справити астрономічні основи навтики і приспособити моряків до плавання по отвертім морі, краще як доси. Як до сього прийшло, що завізвано молодого купця Бегайма до участи в працях тої комісії, не можна сказати з певністю; у всякім разї на королївськім дворі довідали ся, що прихожий є учеником славного Реґіомонтана, а та обставина вистала, щоби забезпечити собі так славного помічника. Участь Бегайма в працї мусїла „Junta“ дїйсно узнати за хосенну, бо не зараз булиб йому надали почесне місце при найблизшій більшій експедиції; однак не можна вже ясно представити роду його дїяльности. Довгий час мали

майже всї се переконанне, що Портуґальцї навчили ся від Бегайма уживати „палицї Якова“ (Baculus astronomicus), яка потім грала важну ролю в історії відкрить. Вже в 14 ст. винайшов еспаньский Жид Леві бен Ґерсон сей прилад, Реґіомонтан опісля улїпшив його та уживав багато разів; він давав ту велику користь, що його можна було уживати також на розхитанім покладї корабля з розмірно великою докладністю, а колиб Бегайм був доніс Портуґальцям про ту перехресну палицю, як її також називають, то був би собі під кождим зглядом здобув велику заслугу коло їх моряцького образовання. Закидом проти сього є передовсїм та обставина, що нїде не можна знайти навіть найлегшого натяку на таке епохальне улїпшенне обсерваційної штуки, як також те, що минають іще десятки лїт, заки навтичні підручники згадують про „палицю Якова“; противить ся тому навіть Бегаймове означуванне ширини, о скілько ми се можемо сконтролювати по його ґльобі; ті поміри такі хибні, що при помочи нових інструментів мусїв би був безсумнївно осягнути лїпші результати. Отже радше підемо за гадкою Ґельціха, що молодий Норимберець мав примірник Реґіомонтанових „ефемерідів“, де було між иньшим точно обчислено наперед збоченне сонця від екватора, а знанне деклїнациї сонця було необхідне, як се вже згадано, для означеня ширини на основі високости сонця. До Лїсабону не дістала ся була ще та переломова книжка, що попередила усї пізнїйші астрономічні річники та альманахи, тому дар Бегайма мусїв бути стілько більше пожаданий.

Кораблї Діоґо Кано, що плавали по Ґвінейськім заливі, відкрили мимоходом підчас своєї дороги малий остров Аннобон та від гір сьв. Катерини розпочали їзду на полуднє здовж берега. Перший стовпець поставлено при гирлї багатої в воду

ріки, що називає ся у Бегайма „Ріо де патрон", а тубильці називали його Цаіре (Zaïre). То була величезна ріка Конґо, по нїй плив Кано дещо в гору. Зносини з муринами були легкі; навіть без трудностей приймали християнську віру. Другий стовпець поставили коло рога Аґостінго (Agostinho), третїй коло рога Неґро (Cap Crosz), се як раз той стовпець, який пізнїйше віднайшли, про що ми вже знаємо. Так прийшли були аж близько до заливу Кита, про який в наших часах так часто згадуєть ся. Звідси зачав ся поворот і по 19-місячній неприсутности вплинула знов фльотиля в ріку Техо. Те, що зробили Кано та Бегайм, цінено дуже високо; німецькому купцеви надано гідність лицаря Христового ордена, а те означало велику честь, яка лиш рідко стрічала чужинців. У прекраснім строю ордена представлений Бегайм на гарнім памятнику, виставленім на його честь 1890 р. в йогоріднім містї; памятник виконав знаменитий різьбар Резнер (Roesner).

Хоч Бегайм не брав більше чинної участи в жадній подорожі в цїлях відкрить, однак годить ся посьвятити ще кілька дальших слів його житю та діяльности. Він жив багато лїт на азорськім острові Фаялї (Fayal), де його тесть був намісником; із початком девятьдесятих років відвідав іще раз рідний край, щоби припровадити до порядку одну спадкову справу, як се пізнїйше показало ся. Більше як рік задержав ся в Нірнберґу та викінчив свою славну „бульбу", перший властивий земний ґльоб, на бажанне трьох „найвисших капітанів" (найвисших мійських урядників) Ніцля (Nützel), Фолькамера (Volckamer) та Ґроланда (Groland). Сей прилад перетревав чотири віки та ще тепер знаходить ся в приватнім посїданю родини Бегайма в Нірнберґу, а що він не легко приступний, і всї дотеперішні рисунки, як виказав Г. Ваґнер, не цїлком вірно з'обра-

жають його, тому булоб дуже потрібно видати справді вірну копію. Ґльоб як твір штуки гідний уваги та дає нам із множеством усіх своїх леґенд образ, який може служити за взір того, яке було космоґрафічне знаннє безпосередно перед відкритєм Америки, що припадає на рік викінчення ґльоба. З актів ради виходить, що один молодий механїк побирав від того містця формально науку технїки ґльобів, що Нірнберґ цїлком сам з себе мусів стати осїдком промислу, який цвив там довгі столїтя, бо ще в 18 в. була про нього мова. Бегайм зробивши тим способом своє імя вічним, вернув на Азори і від того часу усуває ся з під нашої уваги; останнїй раз чуємо про нього перед 1507 р. підчас одного принагідного побуту в Лїсабонї. Його син старав ся відновити давні родинні зносини наново, але сей молодий чоловік, що цїлком став був Портуґальцем, не міг привикнути до німецьких звичаїв, і з його виїздом із Німеччини зникає всяка відомість про потомків Мартина Бегайма. Підчас того йшли иньші рішучо вперед дорогою, яку відкрив він і Кано. Наперед портуґальське правительство порішило, що коли один чоловік у більшій мірі прислужив ся йому, то нехай уплине трохи часу, заки наново набере ся тої самої сили; так вистерігали ся Портуґальцї занадто великих з'обовязань, які так дали ся в знаки еспанським монархам супроти Колюмба, але також у поодиноких випадках тратили можливість бачити розвязані великі задачі, найвідповіднїйшим до того чоловіком. Зразу однак мав король Йоано щастє з вибраним наслїдником. Бартоломеу Діас, молодший свояк відкривця Зеленого рога, виплив 1486 р. поза залив Кита; хоч бурі збили його з дороги і занесли на полуднє, але він міг, звертаючи ся на північ, знов доїхати до африканського континенту, і то

вже на схід від „Кап“. Свій останній стовпець із гербом поставив він, як се знайшов Маноель Перестрелльо (Perestrello) вже 1576 р., на однім острові заливу Альґоа (Algoabay), а звідси плив іще кілька днів на схід, доки не спонукала його рішучо до повороту коло Великої рибної ріки та обставина, що запаси їди кінчили ся. З перебігу побережа переконав ся Діяс, що переплинув довкола полудневого рога Африки, цілком його не бачивши. При повороті побачив його, а саме Іглистий ріг (Cabo Agulhas) та не менше імпозантну столову гору, якої найдальший виступ скали назвав „бурливим рогом“ (Cabo tormentoso). Коли дав знати до Ліссабону про свої пригоди, король заявив ся за иньшою назвою; земля мала називати ся „рогом доброї надії“ (Cabo de bõa esperanza), бо тепер доведено до кінця оплинення Африки і відкрито дорогу до Індії. Подорож Діяса, підчас якої один малий корабель, ушкоджений, спалено, тревала $16^1/_2$ місяців.

Король Йоано підняв був наново також другий плян Енріка, а то вивідати ся про християнську державу Абісинії та з'єднати її поміч проти невірних. Першим післанцям не позволило незнаннє арабської мови йти в глуб Африки, і так вислано в маю 1487 р. в тій самій цїли Аффонса де Паіва (Paiva) і Пера де Ковіляно (Covilão), ще заки були знані вислїди Діяса. Паіва помер, але його товариш рушив із Каіро, сїв у Суецї на корабель, звидїв Аден і більші східноіндійські торговельні пункти, потім поїхав до східної Африки і розвідав ся також тут про всї важнїйші відносини. Софаля була останнїм пунктом, до якого доплив. По повороті до Каіро стрінув ся там із двома иньшими післанцями Йоана, і через них міг передати найважнїйші відомости до Лїссабону. Він сам, ідеал уважного дослїдника, удав ся через Ормус до Габеш, де

його стрінула смерть. Здаєть ся, що його кінець цілком не був страшний, але тілько знаємо на певно, що він не побачив більше уже рідного краю. Коли 1525 р. Родріґуец де Ліма (Rodriguez de Lima) прийшов у посольстві до Шоа (Schoa), Ковіляно був іще при житю, але хотів жити до смерти в Абісинії, що стала йому другою вітчиною. Легко можна зрозуміти, що його сьміла подорож для розвідів значно причинила ся до виконання проєкту простої їзди до Індії.

Про се одначе не можна було тоді навіть думати. Йоано вмер 25 жовтня 1495 р., а перед смертю полагодив іще одно важне державне діло. В Лїсабонї, як незадовго покажемо, не хотїли згодити ся на проєкти Колюмба, шукати східного побережа Азії на заходї, та коли підприємчивому Ґенуезцеви помимо сего вдало ся осягнути ту цїль при помочи Еспанців, то як здавало ся, грозила небезпека, що дотеперішні стремлїння оплисти Африку можуть бути даремні. Щоби тому зарадити, звернули ся до найвисшого роз'ємчого судії тодїшнього христіянства, і на основі буллї Олександра IV станула між Еспанією і Португалією „умова у Тордезілляс“, що розділила земську кулю між оба іберійські королівства. Західня половина мала бути еспанська, а східня португальська; граничною лїнією мав бути мерідіян, віддалений 370 леґуасів на захід від Зеленого рога. В дійсности докладне відграниченнє було все ще лиш твором фантазії, бо астрономічне знаннє і прилади не вистарчали, щоб хоч у певній мірі докладно означити сей полуденник. Карта сьвіта Еспанця Альонзо де Санта Круц із 1542 р., оголошена Дальґреном (Dahlgren) має в собі три нормальні мерідіяни, „правдивий“, Птольомейський та мерідіян „подїлу“, що очивидно все ще лїпше, як те, що португальська карта сьвіта з 1502 р., описана Гамієм (Hamy),

показує дві ріжні рівникові лінії: одну за Итольомеем, другу за Бегаймом.

Йоано не зіставив сина; одинокий його син умер іще за житя батька через якусь нещасну пригоду. Таким способом перейшла корона на основі державних законів на Маноеля, воєводу з Беха (Beja), званого у люзитанських історикків „Великим“ або також „Щасливим“. Не маючи ґеніяльности свого попередника, король Маноель, що глядів ясно та здорово думав, а в рішучій хвилї не жахав ся сильних засобів, умів ту четвертину віку, яку панував, зробити найсьвітлїйшим періодом в історії свого народу. Зараз подумав також про се, щоби продовжати працю коло вишукання простої морської дороги до Індії, та хоч коронна рада перестерігала короля, щоби не губив себе в непевних заходах, він остав непохитно при своїй постанові. Він мав уже навіть чоловіка, якому задумував припоручити виконаннє давно розпочатого дїла. Тим чоловіком був Васко да Ґама, шляхтич із провінції Алємтехо (Alemtejo); в котрім роцї уродив ся, сего не можна з певністю означити, але з деякою правдоподібністю можнаб приняти рік 1469.

Дотеперішні описи першої подорожи Ґами, що правда, годять ся в головних нарисах, але взагалї ріжнять ся в багато пунктах, отже радо повитано се, коли 1898 р. Гіммеріх (Hümmerich) оголосив у чотириста лїтню річницю великого дїла в історії відкрить працю, в якій використав майже увесь жерельний матеріял. Тим твором, що опирає ся переважно на „Ротеіро“ (Roteiro), однім із товаришів подорожі Васка, а не на менше певнім описї Індії („Landas da India“), писанім Кореою (Correa), мусїли і ми передовсім користувати ся в нашій працї. Про історію Васка да Ґама перед його подорожами не можна було багато розвідати ся; певне лиш те, що вже Йоано

мав сего молодого чоловіка на увазї і призначив його на провідника фльоти, яку був уже наважив ся післати до Індії. Маноель узяв також і те в спадку, і не мав чого жалувати, бо вибранець належав до спокійних на око, а при тім перенятих внутрішним огнем характерів, а з такими людьми, доконує ся найбільших чинів, як сего навчив досьвід.

Чотири кораблї приготовлено до морської подорожі, з тих один мав йти лиш із провіянтами; він був призначений на спаленнє, колиб обставини того вимагали. Се й стало ся пізнїйше, коли оплинено Кап, у заливі Мосель (Mosselbay). Під Васком мали провід його брат Паульо да Ґама і Ніколяо Кольго (Coelho). Корабельна обсада складала ся майже з 150 випробуваних людий; були там перекладчики для арабської мови і для говору Неґрів Банту. Виїхали 8 червня 1497 р. по урочистім богослуженню з Растеллю, західного передмістя Лїссабону, а дальша їзда була щаслива. Хоч кораблї на якийсь час були трохи розлучили ся, то коло Зеленого рога знайшла ся ескадра знов разом, а коли 3 серпня виплили знов на море, описали дуже великий лук на захід, щоб оминути прикрі струї при долїшно-ґвінейськім березї. 4 падолиста доплив Ґама до берега Африки в заливі св. Олени, і там прийшло до малої боротьби з Готентотами. Через кілька днїв держали сильні східні вітри фльоту перед Капом, але 22 падолиста оплинено її. В заливі Мосель уставлено незадовго стовп (padrão) побіч величезного деревляного хреста; попри останнїй такий стовпець, уставлений ще Діясом, плили Портуґальці 16 грудня. Струя Аґульгас занесла була вправдї кораблї ще раз далеко в зад, на захід, але сильний південно-західний вітер позволив переплисти течію; першого дня Різдвяних сьвят вийшли на беріг на тім місцї, де доси не

станула була нога жадного Европейця; те місце названо сим днем (dies natalis domini; порт Наталь-Дурбан). Звідси плили постійно при вітрилах, та аж 11 січня 1499 р. мали знов нагоду заняти край у знаменитім портовім заливі Льоуренсо Маркеза, Деляґоа (Delagoabay). На березї показали ся Неґри, з якими міг порозуміти ся перекладчик а те було неможливе супроти жовтої раси. Коли 22 січня доплили до Замбезі, спостерегли зараз, що дійшли до кінців арабської культури, і то страшно втішило обсаду; однак, на жаль, тепер в'їхали в нездорову тропічну околицю, і звідси зачали докучати чужинцям фебра та шкорбут. Попри Софаля, доки доплив був Ковіляно, переїхали, не звертаючи на се уваги, а перша стріча з Арабами на східно-африканськім березї наступила в Мозамбіку. Зразу принято Портуґальців прихильно, але незадовго зачали ся непорозуміння і боротьби, які однак, розуміеть ся, скоро покінчили ся „бомбардами“ (корабельними арматами). Трохи лїпше пішло в Момбасї (Mombassa), де бодай не прийшло було до проливу крови, і в Мелїнде (Melinde), де гостї з'явили ся в портї 14 цьвітня, та де їх щиро принято. Ґамі додано арабських керманичів, що його мали провести через Індійський Океан; ті люди уміли обходити ся з астрономічними приладами, і се дуже впало Европейцям в очи, але ми знаємо з давнїйшого, що на тих морях витворила ся була цїлком самостійна навтична штука.

20 мая приїхала фльота до індійського побережа близько міста Калїкут. „Самудрін“ або „Саморін“ того прибережного краю був могутним князем, браманської віри, а каста його жовнїрів, Наіри, зачисляла ся до найхоробрійших Індів. Магомеданцї і Несторіяни — т. зв. „Томові християни“ — жили в суміш з Індами. Хоч адмірала допущено незадовго до авдієнцїї у князя,

якого були вговорили Араби, то він зміркував зараз, що є між ворогами, та лиш своєю незвичайно зручною тактикою, підступом та силою довів до сього, що зміг щасливо від'їхати з Калїкути з багатьома наладованими кораблями. На однім прибережнім острові виставлено стовпець, близько міста. Коли також замах султана Ґоа на безпеченство Портуґальців ударемнено, почав ся відворот, що однак був менше щасливий та трівав 3 місяцї. Моряки не почислили ся з монсуном, і для того посували ся лиш дуже поволи вперед. В кінцї побачили, — коли їх огортала вже розпука і вони ладили ся вже до бунту, — як перед ними виринало африканське побереже, і 7 сїчня 1499 р. закинули якор перед вірним містом Мелїнде. Один визначний Мавр поїхав звідти разом із ними до Портуґалії в характері делеґата.

Тим способом вступили вже в стадію повороту, що відбував ся в дійсности так, як сього ожидали, однак усе ще з значними приключками. Корабель „Рафаель", який і так був ушкоджений, осїв на мілинї; з него забрано увесь ладунок, а корабель знищено. 20 лютого оплили два остали кораблї Кап, а опісля розлучили їх вітри та филї, так що Коельго приїхав із кораблем „Берріо" до Лїсабону вперед, а то 10 липня. Васко да Ґама полишив свій адміральський корабель „Ґабріель" на острові Сантіяґо і завернув опісля до Азорів, бо сподївав ся, що там буде лїпше ходити коло тяжко хорого брата. Але Павло помер в Анґрі на острові Терчеіра, а Васко приплив до рідного краю, здаеть ся, в половинї вересня. Його неприсутність тревала 26 місяцїв; із корабельної обсади привіз 55 людей, трохи більше як третину того числа, з яким виїхав. Одначе важна і тяжка задача була розвязана, 84 роки після того, як Генрих Моряк

вислав був своїх перших піонїрів до розвідання незнаного доси африканського моря.

Моряків нагороджено щедро, коли пригадаємо собі ноторичну ощадність, як не скупість Маноеля. Те одначе, до чого стремів Васко да Ґама в першій лінії, було ще зразу для нього здержане. Вже 24 грудня 1499 р. дано йому грамоту про надання зверхности над його рідним містом Сінес, але орден св. Якова, до якого доси належало місто, опер ся проти сего відступлення, а король мав причину поступати обережно з своєю февдальною шляхтою, яку вправдї вже Йоано був приборкав, але яка все ще була значна. Аж 1519 р. полагоджено той спір, як виказав Кордеіро, так що Васка Да Ґама піднесено до ґрафського стану та надано йому два міста, що належали також до Алемтехо, себто Відіґеіра і Вілля дос Фрадес.

Наслїдком вижше згаданих портуґальських звичаїв мусїв кождий, хто доконав великого дїла, уступити зразу на бік, і доля Ґами не була виїмком. Зараз у мартї 1500 р. відплила знов фльота під Педральваресом Кабралем до східної Індії, а за нею поплила в 1501 р. друга фльота під проводом Йоано да Нова. Про те, як блукав ся Кабраль по Атлянтийськім океанї будемо примушені ще осібно говорити; лиш по тяжких клопотах, коли чотири кораблї впали жертвою орканів, які панують коло Кап, прибули 2 серпня 1500 р. до Мелїнди. Аж пізнїйше з'їхав ся знов корабель капітана Діоґо Діяса, що загнав ся був на побереже Мадаґаскара, з иньшими кораблями. Кабраль пробував з разу удержати з калїкутським „саморіном“ мирову полїтику, але коли тут знов прийшло до всяких можливих непорозумінь, звернув ся до Кочіну, положеного на полудне, а тамошний „radscha“ (князь) не лиш охочо позволив на торговлю корінними товарами, але й зичливо відпирав. Коли фльота, значно зменше-

на морськими пригодами вернула, Да Нова був уже в дорозї. Він також вернув домів із багатим ладунком; під ґеоґрафічним зглядом була та експедиція лиш о стілько успішна, що відкрито на Атлянтийськім океанї один самітний, скалистий остров. Се був остров св. Олени, на побожну гадку історика Барро положений власне на тім місцї в тій цїли, щоби зробити можливим заосмотрене в воду і провіянти для подорожних, що їдуть до Індії.

В найблизшім 1502 р. вийшов також Васко Да Ґама з сутїни, в яку попав був на короткий час. Здаєть ся, що працї Кабраля і Да Нова не вдоволили цїлком, головно під матеріяльним зглядом; до того ще Маноель клав собі все щораз вижші цїли, а нові пляни вимагали також якнайбільшого напруження сил. Розходило ся про те, щоб цїлком знищити арабську торговлю на Індийськім океанї та сусїдних морях, а цїлий оборот индийських товарів, — коріння, перел, дорогих камінів, золота, — спровадити до Портуґалії. Султан Мамелюків в Єгиптї пізнав ясно, що йому грозило, і в своїй оправданій трівозї взяв ся до дуже дивної оборони. В письмі, яке передав через ґвардіяна монастиря на Синаю, жалував ся перед папою та грозив, що знищить усї сьвяті місця в Палестинї, коли йому не дадуть спокою на Ерітрейськім морі. Подібні листи писав також до Маноеля. Однак сей об'яснив папі коротко, що він бере ся тепер до того, щоб розтолочити гидрі магомеданїзму голову, і від того обовязку не усуне ся; впрочім і так — додав із зимним сарказмом, — султан буде здержувати ся від виконання сеї погрози, бо богомольцї платять йому значні податки, які тодї мусїлиб відпасти.

Попри Арабів дивили ся також Венеціянцї криво на новий стан річий, який творив ся, бо

хоч перевозові мита були дуже високі, то для італійських купців припадав усе ще значний зиск. Оповідають, що венецький справник у Лїссабонї інтриґував проти другої експедиції Ґами, а се також дуже можливе. Коли пізнїйше, 1504—1506, поїхав Люнардо Ка Массер (Lunardo Cá Masser) у справі сінїорії до Портуґалїї, щоб довідати ся про привіз корІння, то взяли його за рід шпіґуна. Дїйсно в тих історичних днях зачав ся торговельний і сполучений з ним державний занепад великої купецької републики.

Фльота подїлена на три ескадри була під командою Васка да Ґама, і він виплив у лютім 1502 р. з ріки Техо. Маємо оригінальний опис сеї подорожі корабельного писаря Томи Льопеса (Thomé Lopes): цїль подорожі була тим разом відмінна від цїли першої подорожі. Тодї головною цїллю була мирова торговля, а тепер мала бути сила і тероризм ознакою висшости Европейцїв. На жаль таке показуваннє сил лежало в характері адмірала; він дав волю своїй жорстокости, найбільше через те, що знищив паломницький корабель, повний людий, що плив до Мекки, і тим стягнув на свою славу соромну пляму. Не шукано анї не роблено нових відкрить, але вартість ладунку, який крила в собі фльота по повороті 11 жовтня 1503 р., була великанська. Новочасний чоловік не зрозуміє ніяк сього великого значіння, яке мали корінні приправи до страв у наших предків; але хто займав ся звичаями їди і питя в середних віках і початках нових віків, той знає, як улюблені були тодї лиш сильно заправлені коріннєм страви, які спричинювали спрагу. Можна прм. порівнати рахунки славного з виставности весіля Ґеорґа Богатого з Баварії-Ляндсгут з Ядвіґою з Польщі (ті рахунки удержали ся до нинї); тодї зрозуміє ть ся, що значила для купців фльота з коріннєм, коли вона щасливо доплила до порту.

Приїзд Ґами обнизив ціни перцю до половини, а король, що як начальний купець міг доволї розпоряджувати усїми артикулами, мав величезні доходи.

Стало тепер на тім, що потрібно доконче заняти сильне становище на побережі Малябару і на иньших прибережних місцях Індийського моря; і з сього пункту треба дивити ся на всї дальші підприємства, які виконував король Маноель. Головну ролю відграють тут хоробрі воєнні чини, битви, облоги; ґеоґрафічний елємент се більше лиш побічна річ. Для того вистарчить для наших цїлий сумаричний перегляд. Боротьба з калїкутським „суморіном“ приймала ріжні форми, а купецька осада укріплена, заложена в прихильно успособленім Кочіні, була би втрачена, колиб не спартанська відвага Дуарте Пачека (Duarte Pacheco); йому оказала португальська корона лиш дуже мало вдячности. Так мусїв „раджа“ відступити від облоги; ба навіть мусїв витерпіти 1504 р. бомбардацію свого столичного міста від Льопо Соареса (Lopo Soares). Перевагу одержала португальська зброя аж 1505 р., коли Франсіско Д' Альмеіда, відзначений гідністю віцекороля, перепровадив двайцять кораблїв і відповідне військо на індийське побереже. Сьому знаменитому жовнїрови пощастило ся цілком підбити арабську торговлю, а коли в кінці появила ся єгипетська фльота на індийських водах та злучила ся з контінентами тамошнїв князїв, побив Д' Альмеіда 1509 р. на голову ту фльоту, що значно переважала його силу, в порті Дію. Се було остатне дїло того рицаря, бо еґоістично-розумна полїтика Маноеля не позваляла його підданим доходити до занадто сильного становища. Д'Альмеіду відкликано з почестями, але він не побачив уже свого рідного краю, бо коли припадково вийшов на сушу на полуднево-західнім побережу Африки,

напали його Готентоти і забили разом із 11 офіцирами, що йшли з ним. Він був без сумніву між усіми великими вояками з сьвітлої доби Португалії найвисший під моральним зглядом, був рицарем без страху та догани.

На його місці станув його дотеперішний підвладний Аффонсо Альбукерке (Affonso Albuquerque), рівнож маючи обширну власть. Він служив уже 1503 р. в індийській фльоті, а 1506 р. вислано його в друге на схід, разом із Трістаном да Кунга, котрого імя увіковічнене на одній відокремленій скелї, що сторчить на Атлянтийськім океанї. На острові Сокотра заложено твердиню, і її вибрав Альбукерк за пункт опору, щоб перенести війну до властивої Арабії — не цілком за згодою Д'Альмеіди, що нерадо дивив ся на яке небудь роздвоєнє сил. Занято Куріат, Маскат і Согар, але здобувець мусїв дуже нерадо зрезиґнувати з багатого Ормуса, бо його володїтель міг був покликати ся на охоронний лист віцекороля. Коли опісля в жовтні 1509 р. приїхав Фернано Коутіно (Fernão Coutinho) з Португалїї і приніс Альбукеркови рішуче іменованнє на ґенерального капітана, відважили ся оба вожди на напад на Калікуту, одначе сей напад не вдав ся задля божевільної відваги Кутіно, а він сам утратив при тім житє. Не маючи нїякої конкуренції, зачав Альбукерке дику політику здобувця, яка з разу несла, як здавало ся, величезний хосен, але в кінці спричинила лиш занепад, бо мала, слабо заселена митрополїя не могла нїяк давати засобів до удержання великої кольоніяльної держави. Славлять сього ґеніяльного здобувця земель як чесного справедливого чоловіка, коли одначе приложимо до нього мірило моральности нашого часу, то він представляє ся як деспот у родї Ґами, що старав ся дійти до своїх цїлий через страшну нелюдяніcть. Також не міг зносити опозиції і зараз побачимо пробку сього.

Перший його напад був звернений на багате та могутнє Ґоа. Капітан Маґалгаен виступив на воєнній раді проти сього проєкту, і за се одержав у справозданню ґенерального капітана таку злу цензуру, що через те пізнїще покинув службу в Портуґалії. Альбукерке поставив на своїм і здобув 25 падолиста 1510 р. штурмом серед страшної різнї місто, яке опісля стало ся осередком портуґальської сили в Гіндостанї. Зараз потім острий зір вожда взяв на ціль іще важнїйшу Малякку; те місце, що нинї не має жадного значіння, було з початком 16 ст. торговельною митрополією першого ряду, а можна її порівнати з нинїшним Сінґапоре. Діоґо Льопес Де Секеіри (De Sequeira) навязав був уже 1508 р. з Суматрою та з півостровом напроти Суматри торговельні зносини, а передовсім заключив приязнь із Китайцями, що тодї так як і тепер жили там у великім числї. Легко знайдено причину до напасти на маляйського султана, та хоч місто було сильно заселене і мало, як говорено, багато тисячів канон на свою оборону, здобув його Альбукерке по кількодневній завзятій уличній боротьбі з початком липня 1510 р. Китайці, Бірмани та Сіямцї перейшли явно на сторону християн аж тодї, коли упало жорстоке панованнє Маляйців. Дуарте Фернандес пішов на двір сіямського короля, і вернув звідтам із багатими дарами; дальші посольства заключили торговельні договори з Сіямом і Пеґу. Аж у січнн 1512 р. був Альбукерке знов у передній Індії, усмирив бунт, що вибух був у Ґоа, і присилував теж саморіна, котрий так довго противив ся, що позволив на будову твердинї коло Калїкути. Він почував себе тепер на силї вилляти свою ненависть на місто Ормус, якого доси ще не поконано, і воно капітулювало 25 марта 1515 р. і тим способом перейшло в його руки. Розвій могутности Портуґалії в Азії дійшов тепер до свого найвисшого

пункту і хто зна чи не можна булоб осягнути ще більших результатів, колиб начальне становище Альбукерке було трівало довше. Консервативна політика лїссабонського двору зажадала відкликання його власне в тій хвилї, коли стояв на вершку своєї слави, але він не міг послухати відклику, бо 16 грудня 1515 р. заскочила його смерть. Його кости зложені в однїй каплицї, яку сам збудував перед брамами міста Ґоа.

Від сього часу не трудно вгадати упадок. Слїдували один по однім ґенеральні капітани: Льопо Соарес, Секеіра, якого знаємо з того, що знайшов дорогу до Малякки, Дуарте де Менецес. Сього останнього іменував уже король Йоано III, бо Маноель помер 13 січня 1521 р. Відносини в Індії були дуже невідрадні, а передовсїм скаржено ся на неморальність захожих Европейцїв, вступ до сього, чого ми нинї ще мусимо бути сьвідками. Новий монарх порішив для того вислати в трете Васка да Ґама з диктаторською властю за океан, а старий лев, коли станув у вереснї 1524 р. в Ґоа, зараз взяв ся до вимітання краю зелїзною мітлою. Віцекороль карав за публичну неморальність, хабарство та перекупства з невмолимою строгістю, і може були би настали знов лїпші часи, колиб уже спорохнавіле, старече тїло, не було відмовило услуг огненному духови. Васко Да Ґама помер уже 26 грудня 1524 р.; його тїло зложено з разу в Кочінї, опісля-ж перенесено до родинного гробу в Відіґеірі (Vidigueira). Він зіставив шістьох синів, з тих пять служило свому краєви на індийській земли.

Як дальших намісників назвемо сих: Енрике Де Менецес (Menezes), Перо Маскаренгас (Pero Mascarenhas), що дав назву ґрупі Маскаренів, Нуно Да Кунга (Nuno Da Cunha), Ґарсія Да Норонга (Garcia De Noronha). Остатний, змучений старець, бачив, що власть цїлком висуваєть ся йому з рук,

коли ще його попередник оборонив по рицарськи 1538 р. порт Дію перед нападом Турків. За Филипа II еспанського втратила Портуґалія свою політичну самостійність, а се було фактом, який не міг остати без наслідків для Індії. Трачено скрайні стації одну по одній; Малякка і Цейльон перейшли в чужі руки. При кінці 19 ст. сьвідчить лиш пять незначних відламків про колишню славу портуґальських кольоній в Азії: Ґоа, Дію та Дамано на західнім березї півострова передної Індії, Макао близько великого китайського міста Кантону і половина острова Тімор з Ділї, друга половина належить уже до Голяндії.

Тут насуваєть ся питанне: яким способом дійшли Портуґальцї до тих посілостий у східній Азії і задній Індії? Не мали ми ще нагоди говорити про се; здавало ся, що Маляйський пролив був границею для люзитанського округа Однакож так не єсть. Вже від 1515 р. плили торговельні кораблї з Малякки до полудневого Китаю, а 1517 р. завіз там Фернано Перез із Андраде (Fernão Perez D'Andrade) портуґальсько-маляйську фльотилю; рік перед тим така проба не вдала ся. Корабель Йорґе Маскаренас (Jorge Mascarenhas) висланий на звіди, доплив аж до висоти Формози (ту назву одержав остров рівнож від Портуґальцїв), і звідси засягнув важних вістий про Япан. Усьо було на найлїпшій дорозї, коли брат Фернана Сімон, що прийшов пізнїйше, так розсердив Китайцїв, що цїсар перервав посередництво і казав прогнати чужинцїв. Їм зістав лиш раз занятий порт Макао. Недалеко того міста, що колись цвило, а тепер підупало задля сусїдства Гонкона, є печера, де мав написати Камоенс, що уважає ся за найбільшого поета Портуґальцїв, кілька пісень „Люзіяд", важних в історії відкрить.

Чи Портуґальці дійшли вже 1542 р. до Япану, як твердить Мендес Пінто (Mendes Pinto) — дуже непевне жерело — се отверте питаннє. Від 1549 до 1551 р. виступав тут славний місіонар Франц Ксаверій (Xaverius), що говорив проповіди з несподіваним успіхом. Однак коли розгоріла ненависть проти чужинців, знов нищено найжорстокійшим способом молоде христіянство, і та держава на островах довгий час була цілком неприступна для чужих впливів; одні Голяндці могли провадити з острова Дезіма (Desima) в порті Наґасакі торговельні зносини получені з дуже тяжкими та упокоряючими умовами.

До Молюк завели Портуґальців рівнож інтереси корінної торговлї. Легко можна було дістати в Гіндостанї перець, імбір, цинамон, кардамоми, але властива вітчина корінних фялків мала лежати дуже далеко на сходї. Тамтуди вислано 1511 р. Антонїя Д'Абрау (D'Abreu) по занятю Маляки. В його дружинї знаходив ся Франсіско Серрано (Serrão), що його звичайно мають за властивого відкривця корінних островів, коли власне здаєть ся, що ту прислугу треба признати Людовікови Де Бартема (De Barthema). В усякім разї сконстатував урядник Трістано Де Менецес (Tristão De Menezes) підчас інспекції 1518 р., що портуґальське панованнє там утверджене, а сильна факторія на Тернате вже будує ся. В четвертім роздїлї буде ще бесїда про дальшу історію сього архіпеляґу, бо він був пунктом, де сходили ся портуґальські та еспанські претенсії до панования. Тут, де в дійсности тягне ся ланцюх малосундайських островів, шукано в лакомій фантазії золотих та срібних островів, опираючи ся на безосновних здогадах Плїнія і Салїна. Діоґо Пачеко стремів до того, щоб їх відкрити і втратив житє, а бажаннє короля Маноеля, що хотів був вислати тамтуди власну експедицію, не могло сповнити ся

задля браку відповідних кораблїв. Також Нідерляндцї шукали ще пізнїйше за тими здогадними островами, очевидно так само без наслїдку.

Не можна не згадати також про те, що вже завчасу появляють ся в Індії імена нїмецьких купців. Коли фльота Д'Альмеіди виплила, то побіч ґенуезських та фльорентийських торговельних кораблїв, (Венеціянцї держали ся знеохочені оподалїк) було також кілька таких, що належали до авґсбурґських торговельних домів. Вичисляють: Вельзерів, Фуґерів, Гіршфоґлїв, Імгофів, Гохштетерів; що до остатної фірми, то вона сама знївечила ся через занадто великі спекуляції з корінем. Вельзери мали дуже спритних аґентів: Сімона Зайца та Льукаса Рема, автора автобіоґрафії, яка важна для історії культури задля своєї наївної простодушности. Балтазар Шпренґер і Ганс Майр пішли навіть у характері суперкарґів і оголосили свою подорож у пізнїйше видрукованих замітках. Рем обчисляє „die nutzung dieser armazion" на 150 процентів. Пізнїйше відстрашували високі цїни перцю на лїссабонськім торзї Нїмцїв від далеких підприємств, — одначе ми будемо мати ще дальше нагоду звернути увагу на участь нїмецьких капіталів при заморських відкритях.

III. Колюмб і відкрите Нового Сьвіта.

Еспанцї появляють ся на широкім полї відкрить і здобичий за океаном, у порівнанню до иньших, пізно. Коло 1490 р. одинокою їх посїлостю поза Европою були Канарийські острови, і то не цїлі. Те стоїть у звязи з одної сторони з безустанними війнами з Маврами, з другої сторони знов із тим фактом, що властива Еспанія істнувала лиш від недавного часу, бо від подружя короля Фернанда Араґонського з Ізабелею Ка-

стплійською. Але справи стояли так, що потрібно було лиш якогось зверхнього побудження, щоб також та друга, далеко більша держава на Піренейськім півострові приступила до ряду конкістадорських країв (conquirere = пошукувати). І то побудженнє прийшло.

Знаємо, що Америку вже раз відкрили були північні Ґермани і заселили її на короткий час, але про се Европа так якби не знала, а їх наслїдників цїлком не було. Справдї ж не можна заперечувати можливости, що баскійські китоловцї, від давна найвідважнїйші мореплавцї, припадково нераз могли станути в Ню Фундляндї, а навіть на побережі сталого краю, але в найлїпшім разї то булоб лиш віддїльним випадком. Також Портуґальцї, коли заґосподарували ся на Азорах, пробували переконати ся, чи ще дальше на заходї є які краї; те знов цїлком не було рідким випадком, що природні плоди і штучні вироби заносило море на беріг тих островів, а ті продукти вказували на чуже походженнє. Гарріс (Harrisse) удокументував жерелами цїлий ряд таких портуґальських подорожий на захід із передколюмбової доби: в тій цїли їздили 1452 р. Діоґо Да Теіве [Da Teive), 1457 р. князь Фернано з Беіре (Beira), 1462 р. Йоано Воґадо (João Vogado), 1472 р. Руй Ґонсальвес (Ruy Gonçalves), 1475 р. Фернано Теллєс (Telles). Отже доброї волї не бракувало. Манили до себе остров св. Брандана, який собі пригадуємо, і мітичний остров „Антілїя“; також Плятонова „Атлянтида“ знов була в почестях, а ще 1569 р. думав великий Меркатор, що західні Індії є власне островами Плятона. Та гадка годила ся з поглядами гуманїстів, що не могли стерпіти нїчого нового, незнаного, про що не знали би їх любі клясики; вони часто не побоювали ся таких чудасій, як

те, щоб признати також старинному сьвітови участь у відкритю Америки.

Годї порішити, що дїйсного має твердженнє Ґаффареля про те, що вже 1488 р. Жан Кузен (Cousin) і Польміє (Paulmier) де Ґонвіль були на березї Бразилїї. Нема потреби вважати переплиненє Атлянтийського океана підприємчивими моряками з північної Франції за абсолютно неможливе, але коли й без сего кораблї з Дієппе в історії ґеоґрафії грають трохи неясну ролю, як ми довідали ся, то також деякі сумнїви в тім разї можна мати за оправдані. Далеко скорше можна признати, що 1504 р. зачав купець Жан Анґо в Дієппе провадити торговлю з Бразилїєю і Ню-Фундляндом. По доказам Ґаффареля був він без сумнїву паном торговлї, і мав великі бажання і способи до сього; його капітан Жан Пармантіє (Parmentier) доплив 1529 р. до Суматри, і на се є докази.

Правдивим відкривцем Нового Сьвіта есть при усїх обставинах Лїґурієць Крістофоро Кольомбо, по еспаньски Дон Крістоваль Кольон, називаний звичайно пізнїйше з латиньска Колюмбом (Columbus). Багато подробиць із його житя ще невияснено достаточно, а також в загалї можемо про нього сказати з повним правом, що образ його характеру в історії був непевний, а навіть остатним часом еспанські письменники, що дивлять ся на нього з фалшивого національного пункту, мають звичай говорити зле про сього відкривця, а про його противників видавати прихильнїйший осуд навіть тодї, коли вони мали незвичайно темні характери. Непевність зачинає ся зараз що до часу і місця уродження. Д'Авезак (Avezac) приймає з дуже великою можливістю, що Колюмб прийшов на сьвіт 1446 р. Потім хотїли його вважати за захожого з острова Корсики, але про се, як впевнює Гарріс (Harrisse) навіть не-

ма що думати. З міст Рівієри підносять свої претенсії до нього Ґенуа, Савана, Коґолето і Нерві; критичний розслїд виказує, що в праві є тільки місто Ґенуа, хоч його батько, ткач вовни, жив опісля в Савані. В слїди батька вступив також син, що в одному документї з 1472 р. означений як „lanarius de Janua“. Чи і коли студіював у Павії, недоказане, хоч не можна перечити, що Колюмб мав що правда трохи несистематичне і односторонне наукове образованнє, але всеж таки як на його стан рідке. На отверте море виплив здаєть ся в трийцятім роцї житя; правдоподібно перебував на Середземнім морі, де тодї ще вели ся старі спори між двома великими торговельними державами і то з великим завзятєм. Один уривок з актів, знайдений Ґельціхом, містить пересторогу від морської зверхности в Венеції перед якимось піратом Колюмбом; чи се був наш Колюмб чи нї, в те не можна входити, хоч воно не цїлком неможливе. Пізнїйше служив Колюмб при анґлїйських кораблях, а 1477 р. мав бути в Ісляндії, як що можна вважати за певне сьвідоцтво біоґрафії „Vida del Almirante“, написаної буцїмто його сином. Що давнїйше удержуваний погляд, будь то би він міг був знати де що про „Вінлянд“, не має жадної стійности, про те ми вже перше переконали ся. Противно знов є історичним фактом те, що він коло 1481 р. поїхав до Портуґалїї, звідтам відбув подорож до Ґвінеї і жив багато лїт на малім острові Портосанто з своєю жінкою, що походила з порядної портуґальської родини. Маємо чимало портретів того дивного чоловіка, а з них здаєть ся промовляє радше містичний спосіб думання, як весела відвага; дїйсно містицизм був постійним товаришем Колюмба. Найлїпший є портрет еспанського надворного маляря Рінкона.

В Портосанто мав Колюмб добру нагоду збирати темні натяки про край, що лежить на за-

ході, але тим він не вдоволяв ся. Студіював радше пильно приступну для нього лїтературу, і старав ся з неї виробити собі образ земської поверхнї. В Колюмбовій біблїотецї (Bibliotheca Columbina) виданій Арболї-Фаравдом (Arboli Faraudo) вичислені книжки, на яких є власноручні записки відкривця і його брата Бартольомея; а то: Марка Польо „De consuetudinibus et condicionibus orientalium regionum“; Петра Мученика Д'Анґієра „De orbe novo decades“; Енеа Сільвіо (папи Пія II) „Historia rerum ubique gestarum“; Д'Еллї (D'Ailly) „Imago Mundi“. З того виключаєть ся природно Петра Мученика, бо його книжка написана вже на основі подорожий Колюмба; автор стояв із ним у дуже близьких зносинах, але показав ся по найновійшому дослїду Бернайса (Bernays) не дуже характерним приятелем. Властиву основу біблїотеки сього чоловіка, що з книжника вийшов на відкривця, творив „Образ сьвіта“ кардинала Д'Еллї (Alliacus), компіляція цїлком без самостійного наукового значіння, однак придатна цїлком на се, щоб подати читачеви цїлість тодїшнього космоґрафічного знання. З того жерела набрав Колюмб переконання, що земська куля доволї мала, та що між західним берегом Европи й островами Ціпанґу перед східним берегом Азії — тут пізнати вплив читання Марка Польо — цїлком не така велика віддаль. Одно місце в апокріфі „Езра“, що лиш сема часть землї закрита водою, радо принято за достаточне потверджене. Се було великим щастєм, що Колюмб так мало цїнив дїйсні відносини, та що всї його авторітети зложили ся на поповнене благородної похибки; колиб він був знав, як справдї далеко з Европи до Азії, то булаб певно відійшла йому охота переправляти ся через таку пропасть. Отже так він порушав ся консеквентно в блуднім колесї ідей, а одна припадкова обста-

вина причинила ся до сього, щоб його в нїм удержати і упевнити; мала вона потім фундаментальне значінне. Колюмб довідав ся — не знаємо докладно коли — про лист, який написав італїйський вчений Тосканеллї 1474 р. у Лїссабонї.

Паольо Даль Поццо (Pozzo) Тосканеллї, званий теж Павлом Фльорентийським або Павлом Фізиком, був астрономом, із більшим знаннєм, як тодї загально думано. У згаданих роках був він уже старшим чоловіком (ур. 1397 р.); його смерть припадає, як Уціеллї вишукав у церковних книгах у Фльоренції, на 10 мая 1482 р. Латинський текст того листу, про який бесїда, писаного до канонїка Фернана Мартінеса віднайшов Гаріс (Harrisse). Зібравши усї доси знані віддалї разом з загально тодї принятим виміром земської оси, трохи за малим, прийшов Тосканеллї до переконання, що з Портуґалїї до Ціпанґу дальше сушею, як морем. Те твердженнє не правдиве, але тому, що його поставив, не можна робити закидів, бо він тягнув цїлком добрі консеквенції з хибних преміс. Він не знав, що земська куля є добрий кусень більша, як думали в середних віках, і не мав причини не вірити Птолемеєви, що поставив за надто велику ріжницю в довжинї між щасливими (Канарийськими) островами і містом Каттіґара на найдальшім сходї. Що впрочім додало ще особливої ваги листови Фльорентийця, то був додаток до нього, мапа землї, на якій були краї і моря нарисовані на основі найлїпших істнуючих документів. По Г. Ваґнеру дуже можливе, що се була плоска карта, на якій рівнобіжники і полуденники представлені багатьома простими лїнями в рівних відступах; кождий сферичний трапез між двома сусїдними полуденниками і рівнобіжниками, ставав ся прямокутником, а відношеннє обох боків сього чотирокутника стосувало ся до середньої ширини відповідного пояса землї. Письмо і мапу

подано на бажанне Тосканелля португальському королеви, щоби спонукати його до висланя більшої експедиції на захід, але він не хотів згодити ся на таке дороге і різиковне підприємство, бо його сили були вже звязані африканською справою. Досліди над питаннєм, коли Колюмб довідав ся про сю гадку, так важну для нього, не допровадили до жадного остаточного результату; коли про те довідав ся, то особисто порозумів ся з Тосканеллїм, а сей заохочував його, щоб видержав при своїм намірі, хоч мабуть не пізнавав у нїм краяна. З певністю натрафить він, впевняв Тосканеллї, на могутніх князїв і багаті міста та причинить ся чинно до розширення християнства. Побачимо пізнїйше, який великий вплив, а цїлком не хосенний, мало таке пророцтво ученого на вражливу душу того, що мав сї ідеї перевести в дїйсність.

Колюмб звернув ся коло 1483 р. до короля Івана II., а сей зажадав від своїх учених дорадників, членів згаданої в попереднім роздїлї Юнти, щоб висловили свою гадку про домаганне чужого моряка. Їх осуд випав на його некористь, колиж візьмемо на увагу, якими великими задачами була занята мала Портуґалїя, тодї коли Кано і Бегайм поплили до Ґвінеї, то легко зрозуміємо причини відмови. Але Колюмб був тяжко вражений і стріпав порох невдячного краю з своїх ніг. По новійшим поясненням його виїзд не був такий добровільний, як він запевнював, але здаєть ся він попав не цїлком безвинно в конфлїкт із законами, і так була се більше утеча, як гордий виїзд із власної волї. Його жінка зістала в Портуґалїї, а він сам у товаристві свого сина Дієґо звернув ся до Еспанїї, де знайшов цїнних покровителїв у воєводї Медіна-Селї і в кастилїйськім надворнім скарбнику Люїсї Де Сант-Анжель (Angel). Рівнож і тепер не пішли справи цїлком по його гадцї. Королева Ізабеля припоручила розслїдженнє пода-

ного її проекту, университетови в Саляманці, і його доктори відбули з Колюмбом учену диспутацію, в якій вийшло на верх багато сьмішних річей. Вони не були в силї витягти консеквенцій з кулястости землї, а се все буде славою того чоловіка, якого впрочім не можна вважати за бистрого в науках, що в тім зглядї дивив ся ясно й енерґічно обставав за тим, що до Азії конечно можна теж доїхати з заходу. Впрочім його трохи реторичний спосіб говорення, уживанне цитатів та неясних зворотів не могли зробити корисного впливу на тверезе думанне тих голов. Лиш один одинокий член високої колеґії взяв річ так поважно, як вона заслугувала, а всї иньші були противної гадки. Королева на разї тільки потїшувала петента, і він зістав тим часом на королївськім дворі; та роля очивидно йому не сподобала ся. Похід на Ґранаду, остатне огнище Ісляму на еспанській землї, зачав ся власне тодї, а перед корисним результатом походу, так говорили цїлком справедливо, не можна було думати про нїщо иньше. Під конець 1491 р. не міг уже Колюмб спинити своєї нетерплячки; він рішив ся предложити свої услуги француському королеви, і пішов зі своїм сином до порту Пальос у західній Андалюзії, щоб там шукати відповідної нагоди на корабель. І тут мала його доля нeждано змінити ся.

Близько Пальос є на горбку Францїшканський монастир Марія де ля Рабіда (Maria de la Rabida), куди Колюмб був уже поступив підчас подорожи з Еспанії до Портуґалії, отже вже не був там чужий. Що там стало ся, оповів у новійших часах докладно І. Райн. Там жив учений брат Антонїо Де Марчена (Marchena), що знав добре відносини на дворі, бо був давнїйше сповідником королевої, йому заімпонував незвичайний спосіб говорення гостя, і він спонукав пріора прикликати з Пальос лїкаря Ґарсія Гернандеза (Gar-

cia Hernandez), який там мешкав, й якого космоґрафічне знанне шановано загально. Там людям представив Колюмб свої пляни, і тут перший раз упали зерна, які він сїяв, не на неврожайну землю. Марчена вислав післанця до королївського табору, а сей прийшов саме тодї, коли ожидали близького здобутя Ґранади. Те стало ся в січни 1492 р., а піднесений настрій, що з сеї причини запанував між окруженнєм королївської пари, причинив ся до прихильного принятя проєкту. Високі вимоги, які ставив Колюмб на випадок щасливого результату підприємства, ще спричинили деякі трудности, прим. брак гроша в королївській касї. Ще раз буцїмто заведений в надїях Колюмб відвернув ся від королївського двора, але завдяки інтервенції скарбника де Сен Анжель казала його королева прикликати і згодила ся на виповненне його бажань, справдї цїлком не малих. Той сам посередник дав також зі своєї кишенї гроші на приспособленне трьох кораблїв. Сума не була велика: виносила 1,140.000 мараведі, а що 1 мараведі по новійшим дослїдам можна приймити за 0·257 марки*), то цїла сума не переносила 30.000 марок**). При тім знов не можна не мати на тямцї незвичайно великої ріжницї вартости гроша тодї й тепер.

Порт Пальос, що лежить коло устя мідяної ріки Ріо тінто, видав ся Колюмбови за найвідповіднїйший для його цїли, і щасливо випало так, що там жила поважна моряцька родина Пінзонів, яка віддала дуже цїнну прислугу в тій справі. Денеде, передовсїм в Еспанії, закорінив ся погляд, що заслуга братів Пінзонів, особливо Мартина Альонзо, ще більша, як заслуга відкривця, але хоч як високо обчислить ся вартість енерґії, второпности та жертволюбности тих людей, то всеж

---

*) 31 сот. **) 36.000 корон.

таки тільки розум Колюмба спонукав їх до того, що вони зужиткували свої сили при великім відкритю. Скоро приладжено до їзди три кораблї, призначені на велике та сьміле підприємство. Адміральський корабель „Санта Марія“ був цїлком покритий; зразу називав ся „Ґалеґа“ і був зроблений правдоподібно в варстатах у Понтеведра, побережнім містї Ґалїциї, де жило багато зручних моряків. „Пінта“ стояла під зарядом Мартина Альонзе, „Нїнья“, що зробила честь свойому іменеви („мала“) під зарядом Вінкента Янеза (Uānez) Пінзона; оба ті кораблї мали поклад лиш до половини. Корабельна залога числила 120 людей.

3 серпня 1492 виплили кораблї з порту; по чотиротижневім побутї на Канарийських островах для направи можна було їхати далї на захід аж 6 вересня. Звісно з описів у популярних книжках, з яким трудом адмірал дійшов до виконання свого заміру, маючи дїло з залогою скорою до бунтів, та з підвладними капітанами, яким годї було завірити, отже тут не потребуємо в те дальше входити. Тим більше мусимо признати провідникови, що він навпаки усім тим трудностям мав усе отверте око для окружаючої природи і міг робити цїкаві обсервациї. Він спостерігав докладно клїматичні зміни, які потягало за собою безнастанне посуванне на захід; відкрив, що маґнетична ігла не показує добре півночи та що її положенне з місця на місце зміняє ся, а при тім не жахав ся об'яснювати сей дїйсний стан, який його страшно дивував, дуже чудернацькими гіпотезами. Трохи за живо представив купи водоростів, званих аразлинами*), що плавали по морі, і такий опис не видержує новійшої наукової критики,

---

*) Нїм. Tang, лат. Sargassum. Наш термін взятий із „Списъ важнѣйшихъ выразôвъ зъ рускои ботаничнои термінольоґіи. Иванъ Верхратський — Львôвъ 1892“.

та сього не можна йому дуже брати за зле з огляду на те, що се була для нього новість; правда, місця у Скілякса й Авієна показують, що вони не були в старині цілком незнані, але в тих творах, з яких набирав Колюмб свого знання, не було можна нічого про них знайти. Численні признаки суші що раз то заводили в надіях і вже зачала ся на малій фльоті розпука, коли 12 жовтня настав рішучий зворот.

Що остров Ґуанагані, який насамперед показав ся очам моряків, належить до громади Багамських островів, се не улягає сумнївови; але котрий се був остров у численній громаді, тубильцями називаний тим іменем, а котрий відкривець охрестив Сан Сальвадором, не порішено. З новійших письменників, що дали до сього причинки, назвемо тут особливо тих: Бехера, Фарнгаґена (Varnhagen), Пічмана (Pietschmann), й Руґе. Острови Ґранд Турк-Ісляндп, Савану, Маріґвану і Кат Ісляндп ідентіфіковано на переміну з Ґуанагані, але найбільше причин можливости мають за собою тзв. Ватлінґські острови. Строгого доказу на сей здогад, про се мусимо згодити ся з Руґе, не можна буде ніколи подати, а тим менше на противну гадку.

Островець був заселений привітними, довірчивими людьми, яких Колюмб наслїдком хибного понятя, що доплив до Азії, назвав „Індіос“, а з сього удержала ся до нині безосновна назва „Індіян“ для первісного населеня Америки і назва „Західної Індії“ для середноамериканських островів. Коли зачали дальшу їзду, то відкрили більше малих островів, а 28 жовтня доїхали до Куби, на гадку Колюмба до горячо ожиданого Ціпанґу. Яке сильне було те його переконанне, (воно було причиною цілої їзди) виходить із того, що на доказ на те ужив слова „Каніба“, якими Багамійці означували своїх найнебезпечнійших

ворогів — „Караібів“; в „Каннібалях“ (також і се слово повстало в тім часї) бачив він „підданих великого хана“ (хан-khan). Висланців адмірала принято по селах, на які припадково натрафили, з почестю, але крім кількох золотих прикрас вони не принесли нїчого, лиш відомість, що Індіяни звивають у трубки зїлле „табако“, підпалюють його і втягають його дим. До якого значіння мала дійти опісля та припадкова відомість, сього нїхто тодї не міг прочувати. Еспанцї перешукали докладно цїлу північну сторону острова, що далеко розтягав ся, але ніде не стрінули ожиданих слїдів висшої культури, а не лїпше пішло їм на другім більшім острові „Гіспанїоля“ або Гаіті. На її березї потерпів адміральський корабель тяжке ушкодженне, а що „Пінта“ віддалила ся була за далеко безправно, щоб гонити за золотом на власну руку, то не зістало нїчого иньшого, як наладувати малу „Ніну“ усїм уратованим скарбом і залогою. В такім станї не були би могли удержати ся на повнім морі, і найбільше з тої причини постановив Колюмб заложити тут кольонїю і зіставити часть своїх людий в характері залоги. Поворот домів зачав на „Нінї“, а за нею плила „Пінта“, що підчас того знайшла ся. З поворотом стрінули їх великі пригоди. Страшна буря грозила кораблеви загладою, так що Колюмб уже кинув був у море опис подорожи в відповідній пушцї, щоб бодай могла до Европи дійти вість про його пригоди; на Азорах грозив португальський намісник военними кроками, коли вони там по трудах прибили до суші і ледво з трудом дав себе задобрити; ба, навіть коли вже увійшли в ріку Пехо, грозив іще напад зі сторони Португальцїв, що не були вдоволені з щасливого повороту Еспанцїв, і потрібно було цїлої льояльности короля Івана II, щоб уможливити немилим гостям дальшу їзду. Колюмб вийшов на сушу 15 марта 1593 р.

у тім самім порті Пальос, звідки був виплив, а рівночасно з ним появила ся „Пінта“ в однім північно-еспанськім порті, куди мусїла була схоронити ся перед бурею.

Тріумфальний похід, що провадив щасливого відкривця через цїлий півостров, бо королївська пара пробувала на дворі в Барсельонї, також описуваний вже багато разів. Приняте було дуже почесне, а сей багатий фантазією чоловік умів знаменито представити „новий сьвіт“, що його відкрив у далекій Азії; кількох привезених Індіян і ріжного рода тропічні рідкости причинили ся до підвисшення враження, яке викликали досадні слова великого подорожника. Тодї повстав вірш: „A Castilla y a Leon Nuevo Mondo dió Colon“ (Кольон подарував Кастилії і Леонови новий сьвіт). Чи однак ту девізу вставлено до гербу Колюмба, сього не можна за Гаррісом ствердити. Впрочім уже зараз із початку було кілька скептичних голов, котрі думали, що ще властиво не осягнено сеї цїли, для якої експедиція була вислана. До тих належав Петро Мученик, але він вистерігав ся плисти проти води, як довго сьвітила зоря щастя його приятеля; на се ми вже звернули увагу. Його гадка, що Колюмб не міг справдї бути в Ціпанґу або в „Катаі“ (Kathai), булаб рівнож іще за вчасна.

На згоду у Тордезілляс, що її заключили були дві спорючі держави Еспанія і Портуґалія в 1494 р., ми вже перше звертали увагу. Коли переговори тим часом закінчили ся, Колюмб був уже знов на далекім заходї; в другій подорожі повірено йому вже поважну фльоту, зложену з 17 кораблів, а між пасажирами був неоден знатний Еспанець, що хотів знайти в „Індії“ щасте. 25 вересня 1493 р. виплили вони з Кадіксу, а що тепер вибрано більше полудневий напрям, то відкрито багато островів із ланцюха Малих Антилїв: До-

меніку, Марію Ґалянте, Ґуадалюпу, Антіґуу, Сан Мартіна і Санта Круц, заселені по найбільшій части дикими, але духово живійшими Карaібами. Важнійшим показав ся опісля більший остров Пуерторіко, на якім Колюмб теж не задержував ся, бо його тягнуло відвідати свою осаду Навідад на Гаіті. Але не знайшов її вже; тубольці напали на деревляний форт і знищили його, а 34 Еспанців убили. Адмірал був занадто добрим політиком, щоб із сеї причини зачинати війну для знищення мешканців острова; він заложив нову осаду і посьвятив цілу свою силу відшуканню золотої країни, яку буцімто відкрив його товариш Альонзо Гохеда (Hojeda) недалеко берега. На його погляд знайдено біблійний „офір“. Для дальшого вихіснування золотих піль зістав там брат Колюмба Дієґо, а він сам поплив знов на море і шукав наново здогадної азійської суші с. є. Куби. По дорозї пізнано четвертий остров із Великих Антилїв, себто Ямайку. Щораз більше набивав собі Колюмб голову фантазіями про східню Азію, і навіть не вжахнув ся перед сумнївним способом виходу; він казав списати протокол і підписати цїлій своїй обсадї, що край кацика Маґона є китайською провінцією Манґо. Залога послухала під напором великих погроз, але між тими, що підписали проти волї, був також пільот Хуан де ля Коза, якому завдячує ся першу карту новійших відкрить; ту карту випорпав із пороху в одній паризькій бібліотецї Александер Гумбольдт на поч. 19 в. Вона походить із 1500 р., а її автор представляє на ній Кубу цілком правдиво, але суперечно з тим, до чого давнійше зобовязав ся, тобто як великий остров. Ужите сили могло здавити правду все лиш на короткий час. Коли Колюмб, тяжко хорий, 29 вересня 1494 р. знов станув у замку Ізабелля на Гаіті, застав тут на велику свою радість брата Бартольомеа, висланого за

ним королївською парою з трьома кораблями як „adelantado“ (заст. намісника). Він прийшов у сам час, бо між Еспанцями настали усякого рода непорозуміння, й адмірал уважав конечним відсьвіжение своєї втраченої поваги. Передав братови управу острова, а сам зачав 10 марта 1496 р. подорож домів; 11 червня закинули перед Кадіксом якор два кораблї, що привезли його самого, його дружину, а крім того ще 30 Індіян.

Принятє на королївськім дворі було також тим разом величаве, але бистрійше око могло вже тепер добре пізнати, що правительственні круги завели ся потрохи в надїях на користи, які мали йти з відкритя простої дороги морем до східної Азії. До найвисшої цїли, до получення Европи з золотоносними і корінними краями Азії, через се властиво не зближили ся. До того вніпшна і внутрішня полїтика сполучених королївств була власне тодї так сильно занята европейськими справами, що зацїкавленне Новим Сьвітом значно ослабло. Бажанню адмірала, щоб знов як найскорше допроваджувати нові сили до його індийських осад, вчинено волю лиш із дуже великим трудом і аж 30 мая 1498 р. зміг він виплисти з устя Ґуадалькївіра, тим разом лише з шістьома кораблями. Покинувши Мадеїру дістав ся до Канарийських островів, звідки вислав половину своїх кораблїв просто до Гіспанїолї; сам із рештою кораблїв поплив іще дальше на полудне, як перше, так що конечно мусїв загнати ся на полудневе американське побереже. Дійсно розмірно скоро побачив острів Трінідад, найбільший з Малих Антилїв та положений найдальше на полудне, а трохи пізнїйше був на дельтї Оріноко. Величанські маси води, які пливуть тою великою рікою в море, імпонували Колюмбови, що шукав усе лиш надприродних чудес, так, що він зробив ревізію усїх своїх поглядів на головне правило математичної

ґеоґрафії, яких доси так вірно і консеквентно тримав ся, і приписував землї, взагалї сферичній, випуклість, „яку можна прирівнати до грудий женщини“. Здавало ся йому також що се найвідповіднїйше місце для раю, „склепіния сьвіта“, з якого мали плисти в усї сторони величезні ріки. Серед таких мрій стратив з очий справдї важну гадку про великий континент; на його оправданне мусимо все мати сьвіжо в памяти те, що для нього й Куба була азійським континентом.

Коли Колюмб доплив до Гаїті, знайшов ся в дуже невідраднім положеню. Осадники зачали були ворохобити ся проти віценамісника, що заряджував строго та з сьвідомістю цїли свого уряду, і хоч Бартольомео Кольомбо в кінцї узяв знов верх, то в тій части острова, де на чолї руху станув якийсь Франсіско Рольдан, панувала анархія дальше. Горді Кастилїйцї не хотіли повинувати ся приказам Італїйця. Адмірал поповнив сей блуд у тактицї, що з Рольданом навязав переговори і надав йому навіть впливове становище зверхнього суддї; се був явний пройдисьвіт, хоч Еспанцї в нових часах усїми способами пробували ратувати його честь. На скаргу, яку Колюмб вислав до краю, вислано до Гіспанїолї Франсіска Де Бобаділля з широкою властю, а коли той чоловік із неменше непевним характером, прибув до місця призначення, зараз порозумів ся з Рольданом. Трьох братів Кольонів приарештовано, увязнено і післано до Европи на осудженне як вязнїв стану. Коли їх корабель приплив у падолистї 1500 р. до Кадіксу, увільнено їх, розумієть ся, з кайданів, а оповіданне, що відкривець і реґент Нового Сьвіта виступив перед невдячною королївською парою в характері вязня, належить до переказів. Про се цїлком нема бесїди; натомість певне, що Фернандо і Ізабеля жалували, що їх дотеперішньому любимцеви зроблено несправедливість і хотіли хоч у части винад-

городити грошевим датком ту кривду, яку йому заподіяли. Бобаділлю відкликано, Рольдана навіть увязнено, а новопісланий намісник Ніколяс Де Овандо одержав осібно приказ, щоби привернути Колюмбови неправно сконфіськоване майно. Однак його вразило тяжко те, що не йому, а власне Овандови припоручено реорґанїзацію Гіспанїолї. Він прямував до того, щоб за кожду можливу цїну на ново заслужити собі на втрачену повагу. Коли через багату наслїдками подорож Васка Да Ґама знов піднесло ся значінне корінних островів, то Колюмб обіцяв знайти дорогу до них у противнім напрямі; з сього становища зачав він 9 мая 1502 р. четверту і остатню свою подорож. Бачимо, що вже ту їзду задумано як оплиненне землї, бо коли вже раз дістали ся до корінних островів, то дорога домів сама з себе вела дальше в західнім напрямі. Колюмб сказав собі, що з огляду на оселї, заложені в Західній Індії, він усе за скоро збочував у північнім напрямі, і постановив собі, при новій їздї стерегти ся сеї — що так назвемо — похибки. Коли так поступав, то мусїв конечно доплисти до східного побережа центральної Америки, і так дійсно стало ся. Думав, що на беріг Гаіті вступить лиш в переїздї, у тій надії, що буде можна навязати з Овандом лїпші зносини. Але в тім завів ся; намісник заховав ся також як не ворожо, то принайменше держав ся цїлком здалека. За те Колюмб мав бути сьвідком страшної кари, яка постигла обох його противників, Рольдана і Бобаділлю. Ураган, який адмірал буцїмто пророкував із кон'юнкції планет, знищив малу фльоту, на якій оба ті люди хотїли вернути до Еспанїї; чотири власні кораблї Колюмба, що були незвичайно сильно збудовані, переждали бурю при березї.

Не зміняючи західного напряму їзди, доїхав Колюмб 30 червня до острова Ґуанайя, близько побережа Гондурас, а незадовго потім до контіненту. Коли доси входив у близшу звязь майже виключно лише зі справдїшнїми дикунами, то тут стрінув ся з краями своєрідної, самостійної цівілїзації, і можна собі легко представити, що він гарні штучні вироби Майясів з Юкатану, які бачив у прохожих купців, уважав за потвердженнє своїх гіпотез про Азію. Колиб був на се рішучо пішов, то може булаб припала йому в надгороду та слава, яку опісля здобув собі Кортец. Однак ми знаємо, що його все перло в перед до корінних островів, та що його одиноким стремлїннєм було знайти водну дорогу, куди був би можливий поворот домів. Так їхав безнастанно попри беріг середньої Америки, відшукував усе знані йому околиці з ґеоґрафічних студій з Марка Польо і Енеа Сільвіо, і все склонював ся до того, щоб кожду припадкову подібність уживати за доказ своїх слів. Прибережна околиця Вераґуа коло заливу Чірікі (Chiriqui) мусїла на його гадку лежати вже цілком близько коло птольомейської Катіґари. Так ішла подорож попри беріг аж майже до дарийського заливу, звідки присилував їх до повороту сумний стан кораблів. Тому, що Вераґуу уважали за багату в золото, вернули туди і знайшли, що їх давнїйші здогади в якійсь мірі справджують ся, так що Колюмб, маніпулюючи з ґеоґрафічними понятями як маґік, думав, що відкрив „Золотий Херсонез“, півостров Малякку. Те, що Еспанці пропадали за золотом, спричинило, що Індіяни, зразу прихильно настроєні, стали скоро їх ворогами, та лиш з остаточним напруженнєм вдало ся адміралови увільнити свого брата Бартольомеа, якого вони обскочили, і почав на трьох позісталих кораблях вертати назад. Однак тепер уже довше не могли ви-

державати тяжко ушкоджені корабельні стїни і не зістало нїчого иньшого, як завернути кораблї на беріг Ямайки і вислати кількох дуже відважних людий лодками на Гаїті, щоб звідтам принесли поміч. В часї ожидання зайшло таке, що Колюмб випророкував докучливим Індиянцям затьму місяця (29 лютого 1504 р.) і через ту ознаку своєї власти допровадив до того, що його залогу заосмотрено достаточно в поживу. В кінцї показав ся корабель, післаний Овандом на підмогу і з Санто Домінґо вернув у падолистї до Еспанії відкривець Нового Сьвіта, потерпівши розбите кораблів, бідний, без фльоти й товаришів.

Тепер уже не було радісного принятя і всї великі надії, що вязали ся з першою, в части ще з другою подорожю адмірала, розплили ся в нїщо. Тяжкий удар стрінув іще раз нещасливого чоловіка дуже скоро; ще в падолистї 1504 р. вмерла королева Ізабеля, яка держала його доси й заохочувала свого чоловіка, що далеко холоднїйше думав, щоби помагав заморській експедиції. Від Фернанда не мав багато чого сподївати ся Колюмб, і він знав то добре; правда, Фернандо приняв його з почестями, відповідними його достоїнству як ґранда королївства, коли ставив ся в маю 1505 р. на дворі в Сеґовії, але дорадники короля не могли рішити ся на те, щоб признати йому його давні права віцекороля Індії. Колюмб скінчив уже грати свою ролю, не цїлком без власної вини, але по найбільшій части дякуючи інтриґам двірської камарілї, яка була для нього вже від давна неприхильно успособлена. 21 мая 1506 р. попращав ся він з сим сьвітом у Валлядолідї, і тут знайшов також перше місце спочинку. Але не на довго, бо сей брак спокою, що був для нього характеристичний за житя, мав також переслїдувати його і по смерти. Його тїло перенесено 1513 р. до Севіллї, коло 1550 р. на Санто Домінґо, а 1796 р.,

коли устало пановання Еспанців у східній части острова Гаіті, перенесено на Гавану. Небагато пізнійше як за 100 літ усунено кастилійську фляґу з „перли Антилів“, і так дістали ся кости відкривця знов на европейський ґрунт.

Колиб Еспанїя була лїпше сповнювала обовязок зглядом великого свого прибраного сина ще за його житя, то здаєть ся образ його характеру видавав би ся нам менше неясний, як дійсно було. Чоловік, що мав величезні претенсії, став згодом безустанку нарікати, й може також жалував ся на обставини, бо вони показали ся для него за тяжкі. Кажучи цїлком правдиво, він не все був правий, а його память поганить риса захланности, якої нї раз не можна заперечити, і якої не міг позбути ся навіть перед своїми підданими. Коли його слухаєть ся, то мусить ся вірити, що при усїх заслугах та при неоднїй нагодї до збирання маєтків, був таки і далї бідним чоловіком, однак про те, як у новійших часах виказав Дуро, не може бути бесїди. Колюмб жив доволї достатно. Що до його родини, то братя Бартольомео і Дієґо, оба високі урядники, померли на Гаіті. Син Дієґа з першого і одинокого правного подружя був королївським пажом, і осягнув через процес, який ще батько зачав був, остатний титул „адмірала Індії“. Жив до 1526 р., отже не був старий. З одного неправного подружя Колюмба походив син Фернандо, що вообразував ся на вченого і видав у Севіллї славну „Biblioteca Colombina“. Чи можна його вважати за автора часто цитованої біоґрафії „Vida del Almirante“ (1551), та о скілько взагалї можна уважати сей твір правдивим історичним жерелом, про се були гадки від самого початку подїлені.

Чоловіком науки Колюмб не був, хоч йому,

як ми бачили, не можна відмовити якоїсь висшої осьвіти та досить обширного знання літератури. Недоставало йому всяких здібностий до критики; що коли прочитав, те вважав за безсумнївну правду, і здаеть ся ніколи не попав на ту гадку, що можна писати і друкувати також небилиці й недоладности. Таж він дивуеть ся, що по такій довгій їздї по Атлянтийськім морі нїде не стрінув ся з тими дивами моря, які були позазначувані на ґльобі Бегайма. Що тоді, коли на хвилю покинув тяжку книжкову вченість, мав часто ясний погляд на природу, яка його окружувала, те мусить признати навіть його противник. Він відкривае постійну зміну маґнетичного збочення: добре представляе зміну підсоня підчас подорожи по океанї, та кліматичні особливости нових островів; обсервуе велику екваторіяльну морську струю і висказуе здогад, що під її напором попроривав ся первісний сухий поміст між ріжними частями „Азії“ на полудні і півночи в ланцюх островів. Також те, що каже Колюмб про Індіян і їх тїлесний характер, справедливе. З певністю добрі прикмети, що дрімали в тім дивнім чоловіцї, не могли добре дозріти, бо його нахил до містицизму, до надприродних чудес та сліпа віра в те, що надруковане, спинювала на все розвій усякого свобіднїйшого погляду на житє і сьвіт. Сего образу сьвіта, який виробив ся був в голові Колюмба, а який бачимо між иньшими на карті нарисованій Бартольомеом Колюмбом до четвертої подорожі брата, і на яку звернув увагу аж 1893 р. фон Візер, не можна нїяк погодити з дійсністю. Ми бачили, що вже Де ля Коза визволив ся з під сього нещасного погляду, будьтоби новий сьвіт належав до Азії. Два роки пізнїйше (1502) появила ся мапа, як каже Ґальоа (Gallois), приписувана Кантінови, а безпосередно

по нїй слїдувала мапа Канеіра (Caneiro), на якій рівнож сама Куба представлена як остров, окружений численними малими островами.

Бачимо, що Колюмб уже за житя стояв сам один при своїх поглядах; його фантастична ґеоґрафія не знайшла відгомону, а з нею пішов також скоро і незаслужено в забутє чоловік, якому все таки сьвіт завдячує багато. Се дивує дуже, як рідко на чужинї згадуеть ся про його імя і признаеть ся йому його дійсну заслугу. Лиш норимберґський лїкар Йобст Рухамер, що взяв на себе специяльну задачу познайомити своїх земляків із новими відкритями, при помочи нїмецьких брошурок, посьвятив одну таку брошуру Колюмбови; в нїй є багато дивацьких проб знїмечченя; Крістофоро Кольомбо зветь ся „Christoph Dauber“, Альміранте „Wunderer des Meeres“ і т. ин. Але взагалї Колюмб стоїть далеко по заду за одним иньшим моряком, який що правда що до дійсного значіння мало що не дорівнав йому, але за те далеко лїпше розумів інтерес реклями. Так дійшло до сього, що він як раз, а не правдивий відкривець, мав дати назву новій части сьвіта.

Фльорентинець Амеріґо Веспуччі брав від початку 16 ст. участь у ріжних важних подорожах для відкрить, будучи в портуґальській, а опісля еспанській службі, як ми се близше покажемо в V роздїлї; про те подавав він свому приятелеви Льоренцо Ді Медічі листовні описи, де не закривав власного сьвіта, але казав йому дуже ясно сьвітити. Латинськими та нїмецькими перекладами розповсюднено дуже скоро усюди письма Веспуччія, та поволї розширили ся гадки, що то йому властиво треба завдячувати відкритє Нового Сьвіта. Між 1508 і 1513 р. повстав рід наукового календаря, до якого подавав Буцбах, пріор Бенедиктинів у Ляах, усї гідні уваги випадки; в нїм появляеть ся „Еспанець“ Америк

Веспуцій (Americus Vespuccius) як відкривець доси незнаного сьвіта — доказ, що також дуже осьвічені особи не мали найменшого понятя про дійсний стан річи. Латинське письмо Веспуччія „Quattuor navigationes“ було спільним майном усіх тих, що цікавили ся індийськими відкритями. До них належав теж Мартин Вальдземілер (Waldseemüller) або Гілякомиль (Hylacomylus) директор школи в місточку Сен Діє, що тоді було ще досить німецьке, хоч уже належало до льотаринського князївства; він уродив ся коло 1480 р., і був сильним ґеоґрафом, що разом із Людом (Lud) і Рінґманом був дуже діяльний при видаванню і коректі збірки мап, доданої до „Ґеоґрафії“ Птолемея, яку аж у сїмдесятих роках 15 ст. витягнув з забутя Микола Ґерман (Germanus). Він оголосив 1507 р. малий підручник до космоґрафії і вказав в її 9 роздїлї на відкрите того Амеріґа; отже на його думку булоб цїлком справедливе назвати ту четверту часть сьвіта „Америкою“, себто краєм Амеріґа. Те заключеннє може дивувати, бо певне те, що Вандземілер знав також про подвиги Колюмба; як небудь воно єсть, то кождим разом його заохота впала на дуже врожайну землю, і незадовго дійшла до повного признання. По новійшим доказам Ельтера і Оборгумера причинив ся до того головно гуманїст Ґляреан, (Льоріті з кантона Ґлярус), авторітет як ґеоґрафічний письменник; опираючи ся на Гілякомілю, положив на мапі сьвіта, яку зладив уже 1510 р., напись „Terra America“. Через Вадіяна, Шенера, Стобнїчу (Stobnicza) і Петра Апіяна, бо ті автори уживали назви „Америка“ на всїх книжках і мапах, також і ґльобах, здобула та назва на просторі від північно-західного проливу аж до полудневого кінця Огневого краю право горожанства, а той, котрому та честь мала дїйсно припасти, мусїв задоволити ся трьома краями, які мають назву „Ко-

люмбії“: звязковим округом північно-американської Унії (коло Уошінґтона), найдальше на заході положеним краєм Канадийської домінії, і одною державою в полудневій Америці (давнійше Нова Ґранада).

Дехто не вірив сьому простому і природному ходови, який історично стверджений до найменчих подробиць, і дав себе звести одною в найвижшій мірі дивоглядною гіпотезою, про яку мусимо згадати хочби кількома словами. Досить цікавий той епізод. Першим, що поставив здогад, будьто би означеннє „Америка“ було первісною індийською льокальною назвою, був ґеольоґ І. Марку (Marcou). В його сліди пішли Пінарт, Т. Де Сен Брі (Bris) і І. Г. Лямберт; раз гори „Амерік“, то знов край „Амаракапана“ мали розвязати ту етімольоґічну загадку; висновки сї визначували ся часто своєю штучністю. Усї справдїшні історики ґеоґрафії потрясали головою і відкидали ті проби об'яснювання з трудом річи, яку можна легко і просто вияснити; в дуже основнім випровадженню зробив те Гіґ (Hugues) в однім своїм малім творі (Casale 1894). Однак у щоденній пресї ще тепер показуєть ся та стара, давно вже закинена похибка, як яка важна новість.

В дїйсности не дасть ся се змінити, що Колюмб утратив першенство в наданню імени новій землї через щасливійшого свого суперника Америґа Веспуччі, який впрочім, не без заслуги і сам, у кінцї на дїлї цїлком невинен нїчого. І дїйсно можна-б йому завидувати тої чести, бо коли навіть його характер не був свобідний від поганих рисів, а його загальне образованнє так як і моряцька зручність цїлком не були визначні, то всеж таки можна висказати тезу: нїхто иньший не міг бути відкривцем нової части землї, як тільки Колюмб. Коли-б він був справдї вчений, то оправдане критичне застановленнє булоб йому

відібрало відвагу; коли6 як моряк хотїв лишень гонити за славою і золотом, то дорога до Індії довкола Африки була йому близша, як перепливати по величезнім океанї, який сягає хто зна як далеко. Один Колюмб сполучив у собі ті прикмети, що могли запоручити щасливе підприємство; в нїм зійшла ся забобонна віра у власну звізду, дар впливати на иньших, поривати їх і переконувати, та саме тільки дїйсного знання, як йому було потрібно до видумання означеного пляну та виконання його. Без сеї демонської упертости, що удержувала все того фантаста при його первіснїй гадцї, був би його намір нїколи не здїйснив ся, без сеї упертости булаб очивидно не удержувала ся також віра в азийський фантом, від якого не міг Колюмб увільнити ся цїле житє, так довго і завзято, як ми довідали ся перед тим.

Ми обговорили чотири подорожі великого Ґенуезця в їх природнїй історичній звязи, хоч вони тягнули ся протягом дванайцятьох лїт. Однак ясне, що в тім часї пороблено також іще иньші відкритя, і то в досить великім числї. В пятім роздїлї постараємо ся представити дїяльність еспансько-портуґальських конкістадорів, що тягла ся понад сто лїт; безпосередно до великих чинів відкривця Америки навяжемо радше подібні що до своєї сути змагання; а безпосередним їх наслїдком було те, що поруч обох океанів, які переплили були Колюмб і Васко Да Ґама, поставлено ще третє рівнорядне море.

IV. Перший оплив землї і пізнаннє Полудневого Моря.

Знаємо, що Колюмб був сильно переконаний, що коли земля має вигляд кулї, то мусить бути можливо по подорожі сушею або морем усе в однім

напрямі вернути на місце, з якого вийшло ся. Четверта подорож, як згадано, мала ту власне ціль, але не можна було її осягнути, бо не було пошукуваної перерви між Північною і Полудневою Америкою. Також Веспуччі мав ясне з'ображенне про те, що до Індії можна доїхати зі сходу. Однак се не здійснило ся, і аж у дванайцять літ по смерти Колюмба настала нова стадія.

Ми вже раз мали діло з тим чоловіком, що оплив перший землю. Фернано Маґельганес мав уродити ся коло 1480 р. в північно-портуґальській провінції Трас ос Монтес (Tras os Montes); що його портуґальське імя „Magelhães“ трудне до вимовленя, длятого корисно, так само як у Колюмба, уживати латинської форми імени: Маґелян (Magellanus). В молодім віці пішов він до Індії, і відзначив ся багато разів своєю енерґією під Д'Альмеідою, але зразив собі великого деспота Альбукерке і тому забажав перенести ся до війська, яке провадило війну в Африці. Тяжко ранений хотів іще тому розстати ся з неприхильною старшиною і з неласкою короля Маноеля, бо здаєть ся, що індийський віцекороль напятнував його як гордого підданого і що длятого від початку він стрічав ся все з недовірєм. Коли задля рани на нозї покинув службу, то мав дуже малу пенсію, якою заспокоював ледви найконечнійші потреби, а коли відмовлено його просьбі о підвизшенне сеї почесної платні, він усунув ся від сьвіта на самоту і затопив ся тут у космоґрафічних студіях під проводом сьвященника Руй Фалеіро. Маґелян заприязнив ся ще в часї побуту в Індії з тим Серраном, якого, як звісно, Альбукерке вислав був до корінних островів, а лист Серрана мав надати вперве певний напрям тому чоловікови, що засидів ся сам один, полишений усіми. До сеї громади островів треба було доїхати теж зі сходу, а та дорога провадила через частину

землї, яка по договору в Тордезіляс належала до Еспанії. Одначе від Портуґалії не мав він чого сподівати ся; і так дозрівала в Маґеляні поволи ідея, покинути рідний край і жертвувати свою службу еспанському королеви. Він виступив із портуґальського союза підданих і в товаристві приятелїв Руй Фалєіра і Крістоваля Де Гаро станув у вересні 1517 р. в Севіллї. Те місто положене над рікою Ґвадальківіром, що через цїлий рік має в собі багато води і длятого можуть по нїй плавати глибоко йдучі кораблї, було осїдком „Індийського Дому“, себто уряду, до якого належали всї справи Нового Сьвіта; Севілля була в тім періодї найважнїйшим містом в Еспанії. Маґелян осів скоро тут постійно, одруживши ся з дочкою одного впливового урядника, а в 1518 р. відбули ся в тодїшнїй резіденції Валлядолїдї остаточні переговори. „Коли те удасть ся — писав Петро Мученик — то ми переймемо на себе торговлю Сходу і Портуґалії“. Маґелянови запевнено в такім випадку усї почести і користи, які свого часу припали були Колюмбови. Коли Портуґальцї довідали ся, що заносить ся на те, що хто иньший дістане ся зі Сходу в їх індийські справи, ужили всїх сил, щоби перешкодити експедиції, але Маґелян і еспанське правительство удержали ся при своїй постанові. Маґелянови віддано команду над пятьма кораблями, а власть, яку надав йому цїсар Карло V, була незвичайно широка. І він її дїйсно потрібував, так як то показало ся незабаром.

З ґеоґрафічного пункту погляду не можна заперечити, що цїле підприємство було стілько непевне, що не було ще означено, куда то дістати ся до мети, через Америку чи довкола неї. Переконувано також Маґеляна, що може з божої волї східна і західна півкуля віддїлені від себе скравком землї, який тягне ся здовж полуденника; хтож міг назвати сей погляд абсурдним, коли він опирав

ся на здогаді, буцім-то що до простору то поверхня води далеко менча від поверхнї землї? Далеко лїпше було звісно, що там цілком не було переїзду, де його шукав Колюмб. Але думали, що дальше на полудне можна певно числити на морський пролив. Також дуже велике питанне, чи справдї Маґелян бачив у Лїссабонї одну мапу Бегайма, де під 40⁰ півд. шир. був назначений пролив, але Візер виказав докладно, що дїйсно виказують той пролив мапа Леонарда да Вінчі з 1515 р. і ґльоб Йогана Шенера (Schoener) з 1516 р. Однак дїйсно її доси не знайдено було, хоч в 1514 р. Де Солїс шукав за нею енерґічно. Докладнїйші розслїди Гамі (Hamy) вказують, що Маґелянови помагали особливо два керманичі братя Йорґе і Педро Реінелї (Reinel). З роду Португальцї згодом перейшли теж до Еспанії. В 1519 р. нарисували мапу Молюків, й авторітет їх переважно поміг Маґелянови дістати призвіл Карла V.

Огже пять кораблїв разом, тягару може 500 тон, віддано тому відважному чоловікови, а залога складала ся з 239 осіб. Астроном Фалеіро відступив неожидано від експедиції, бо йому здавало ся, що його не досить респектують. Найважнїйшу ролю по провіднику фльоти грав як пізнїйше показало ся, Італїець Антонїо Піґафета, а його опис подорожі дає нам дуже цїнні об'яснення про зміну судьби підчас сеї найвідважнїйшої і найбільшої з морських подорожий, яку коли небудь відбуто. Ескадра виїхала з устя Ґвадальківіра 20 вересня 1519 р., а незадовго потім зачав один еспанський капітан підносити претенсії до якоїсь співучасти в командї в виразнім противенстві до переговору між Маґеляном і короною, за те у змові з иньшими корабельними начальниками, що по найбільшій части не могли повдержати ся в своїй національній зависти що до Португальця, якому так добре повело ся. Строгі

способи, яких ужив Маґелян, здавили на короткий час непослух, але підготовили катастрофу, що опісля наступила. Коло заливу ріки Ля Плята, куди перше був доплив Де Соліс, зачали шукати за переїздом на захід; само собою розуміеть ся, що поновляло ся так раз у раз, коли побачено що якийсь залив врізуеть ся глибоко в край. Дня 31 марця 1520 р., коли на патаґонськім березї було вже зимно і зачали ся добрі морози, порішив провідник приготовити ся до перезимовання — історія говорить нам про се перший раз. Вони були в заливі св. Юлїяна, під 49° 15' півд. шир. Що се оголошенне викликало велике незадоволенне, не повинно дивувати, бо у всякім разї було воно таким новим і назвичайним випадком, що навіть відважний міг підупасти на дусї. „Сей Портуґалець погубить нас усїх", стало скоро загальним кличем. Одначе Маґелян сильною енерґією побідив. Правда, вибухла небезпечна змова і три збунтовані кораблї стануди проти двох вірних, але в боротьбі, яка власне тепер настала і яку перервали переговори, удержав перевагу він своєю непохитністю; певно лиш через те, що з зимною кровю замордував свого найнебезпечнїйшого противника і так усунув його собі з дороги. Другого капітана покарано воєнним судом на місцї і засуджено на смерть, а кількох иньших проводирів висаджено на безлюднім березї. Принагідно зазначуємо, що вони там не померли, бо опісля відлучив ся від фльоти один збунтований корабель і вернув до Еспанії, а по дорозї забрав полишених і сим способом уратував їх. Однак не знати, чи їх опісля покарано по заслузї.

Близько пять місяців мусїла експедиція перебути в зимовім портї та в хатах, збудованих на березї, заки погода позволила на дальшу їзду. Розумно обдуманий плян, розслїджувати на кораблї „Сантіяґо" заливи, що врізують ся в край,

не удав ся, бо корабель в'їхав на мілке місце, так що остаточно мусїли моряки плисти далї на чотирох иньших кораблях. Так виплив Маґелян 24 цьвітня, а 21 жовтня доплили вони до рога Дївиць (Cabo de las Virgenes), при входї до шуканого переїзду. Але як можна було переконати ся, що се як раз добрий переїзд, та чи не попадуть нагло в пропасть, коли відважать ся туди вплисти? Щастє, що нїхто не знав сего проливу, який тягне ся на 600 км., багато разів скручує ся, і страшно трудний до перепливу; тодї може вони булиб побоювали ся віддавати себе йому в руки. Капітани, вислані щоби звідати ся, вернули з непевними відомостями, але Маґелян порішив перепливсти ту дорогу і переплив її. Серед найбільших трудів в'їхав у той вузкий пролив; місцями здавало ся, що він губить ся, але все знайшов ся якийсь канал, що провадив до більшого озера, а 28 падолиста побачили вже вихід. Лиш три кораблї стояли під зарядом Маґеляна, бо як знаємо, „Сантіяґо" втрачено, а „Антонїо" повіз зрадників. Крім адміральського корабля „Трінїдад", були до розпорядку при дальшій їздї по бездорожнім пустім Великім океанї: „Консепціон" і „Витторія".

З Індіянами дуже часто вони стикали ся в окруженню зимового табору; вони визначали ся по пересадним поданням історіоґрафів експедиції ґіґантичними розмірами тїла, а Маґелян дав їм длятого назву Патаґонців („з великими ногами"). Підчас переїзду через пролив не показували ся тубольцї. Їх істнованнє зраджували частї огнї, і з сеї причини називає ся від сього часу великий остров, на полуднє від проливу, „Огненним Краєм" (Feuerland, tierra del fuego). Самеж явище, як каже Черльз Дарвін і пізнїйші подорожники, додержало ся до наших часів.

Так були вони вже на тім величезнім морі, про яке від 1513 р. було все ще досить недокладно звісно, як скоро дізнаємо ся. Одначе небезпеки і труди длятого так мало уступили, що вони впали на й так сильно ослаблену вже корабельну залогу. Стративши з очий побереже Полудневої Америки, вони більше як місяць не бачили жадної землї, а що було неможливо набрати нових провіянтів, грозила їм страшна голодова смерть. Оклик Маґеляна, що він радше буде їсти шкіру з черевиків, як вертати, показав ся пророцтвом. Два малі острівцї — на думку Мейніке (Meinicke) Пукапука і Флїнт-Ісляид — попри які вони плили, цїлком не могли дати їм достаточної помочи. Виглядає на казку, що Еспанцї плили поперек цїлої Полїнезії і Мелянезії, і цїлком не бачили землї; хто хотїв би сього спробувати навмисне, то йому се певно не вдало би ся. Аж 6 марця 1521 р. блиснула їм надія, бо побачили себе серед громади урожайних островів, де потрохи відпочило собі багато хорих. Була то громада Лядронів (Ladrones, розбійницькі острови), що належить до Мікронезії, від недавна приналежна до пацифічних охоронних околиць нїмецької держави. Маґелян назвав їх так длятого, що тамошні мешканцї були дуже зручними злодїями і крали Европейцям усе, що лиш показало ся їм придатне. Пізнїйше перехрещено ті острови на Маріяни, для одної еспанської королевої.

За три днї знов приспособлено цїлком кораблї до плавання, і незадовго показали ся більші острови, які Маґелян назвав архіпеляґом св. Лазара (San Lazaro); се нинїшні Філїпіни. Тут вступили вони в нову область культури, а то в маляйсько-арабську і на місцї добродушних дикунів показали ся прихожим проворні магомеданські купцї, що їздили по морі. Тому що Портуґальцї під проводом Альбукерке розтягнули свою чуйність геть аж на

найдальший схід, треба було подвійно мати себе на осторожности. Зразу вдало ся комодорови*) налякати тих, що покликували ся на взаємини з Портуґальцями, впевняючи, що могучість еспанського короля далеко більша, як портуґальського; дальше йому вдало ся перетягнути також князів поодиноких островів цілком на свою сторону. До тих належав султан острова Цебу, що дав себе охрестити і сподівав ся, що при помочи еспанської армади здобуде собі зверхність над сусідними островами. Се йому сповнило ся по части, і багато малих „раджів“ піддало ся згаданому султанови. Не так стало ся на острові Матан, де жило войовницьке племя й не хотіло платити ніякої данини. Колиб Маґелян був такий розумний і мав таку енерґію, як звичайно, то був би усунув і ту перепону. На нещасте однак він був того хибного переконання, що тубольцям треба дати правдиве поняте про великість еспанської сили, і та гордість не на часї спонукала його до того, що не приймив помочи князя Цебу. Виключно його власні люди мали присилувати упертий остров до послуху і так він казав перевезти себе з небагатьома вояками човнами на остров Матан; навіть кораблї мали так далеко стояти, що навіть огонь їх гармат не міг їм помагати. Шалена відвага страшно пімстила ся. На Еспанців, що вийшли на остров, напали тубольцї зі значно більшою силою, і їх вожд упав від ран.

Так згинув той відважний чоловік, котрий що до широти погляду, обширного знання і непохитної сьмілости стояв найвисше з усїх конкістадорів; він також не має чого бояти ся, колиб ми їх усїх порівнували що до моралї. Його тїла не можна було видістати від неприятеля, навіть дорогою переговорів і з тяжким серцем мусїли

*) Еспанське слово: командант кораблїв.

опускати ворожий остров усї його товариші, майже всї ранені, а їх почування представляє нам у потрясаючих словах Піґафета. Але також на острові Цебу, де князь доси все показував таку прихильність, змінив сей випадок дотеперішний стан річи; погром здіймив із чужинців ту чародїйну заслону непобідности, а підступний напад спричинив нові, тяжкі втрати. Хуан Серрано, вибраний на місце Маґеляна капітаном одного з двох позісталих кораблїв, попав іще живий в неволю невірних союзників. Льопец де Карвальго (Carvalho) і Ґонцальо Вац Д'Еспіноза обіймили тепер провід і попровадили останки експедиції через Минданао до Палявану, а звідсїля до міста Брунеї, що лежить на північнім березї острова Борнео. На жаль і тут зачала ся крівава боротьба, що повстала здаєть ся лише з малого непорозуміння, й Еспанцї прийшли до Тідоре, ще раз сильно ослаблені; аж тут мав настати щасливий для них зворот. Князь Тідоре, врадуваний тим, що Еспанцї радо хотїли платити за пожадані корінні товари більше, як Портуґальцї, які осїли на сусїднім острові Тернате, згодив ся на корисні торговельні умови. Що представителї обох европейських народів, які стрінули ся тут, на далекім сходї, як супірники, не відносили ся до себе приязно, се цїлком не повинно дивувати. Довідано ся зараз, що з Ліссабону вийшли дуже строгі прикази, щоб на кождий випадок зловити Маґеляна, або принайменче видалити поза портуґальські границї. Однак начальник Тернате не склонював ся до того, щоб натягати усї струни до остаточности, коли був окружений непевними союзниками, і дивив ся на від'їзд противників крізь пальцї. Лиш один корабель міг дїйсно відплисти з багатим ладунком, бо „Трінідад" потрібував конечно направи. Відважний Себастіяно Дель Кано взяв на себе провід одинокої зісталої „Вітторії" і припровадив її щасливо до

рідного краю при всїх перепонах. Через Буру, Тімор і вулькан на острові, що тепер називає ся Новим Амстердамом, доплив до африканського контіненту близько устя Великої Рибної ріки, і по більше знаній вже дорозї морем дістав ся в червнї до Зеленого рога. Тут також не мало відчуто неприхильність Портуґальцїв, а Дель Кано казав як найскорше підняти якор, щоб оминути усїх дальших переслїдувань. З 18 товаришами, переважно хорими, приїхав 6 вересня 1522 р. до порту Сан Люкар. Хоч із пятьох кораблїв вернув лиш один, а навіть з нього мусїли скинути часть ладунку коріня, щоб не занурював ся дуже глибоко в воду, то продажа набору покрила таки всї кошти експедиції. Тих, що вернули, принято як героїв, як се було на дневнім порядку. Дель Кано одержав герб, що символїчно представляє його велике дїло, себ то земний ґльоб з написом: „Primus circumdedisti me“ (ти перший обїхав довкола мене).

Їзда, що увінчала ся щасливим вислїдом, розвязала теж одну цікаву математично-ґеоґрафічну квестію. Коли власне їхали попри портуґальські посїлости на західно африканськім березї, довідав ся Піґафетта, що там був четвер, а з корабельних нотаток виходила лиш середа. Здивований дуже переглянув цїлий свій записник від початку; його мучила та гадка, що вони сьвяткують сьвята в невластивих днях. Але в записках не було похибки, і здаєть ся Піґафетта через розмови з розумними космоґрафами впав саме на правдиве обʼясненнє того явища. Вже двіста лїт перед тим сказав був добре Араб Абуфельда: Коли з якого місця вийдуть два подорожнї з рівною скорістю в противних напрямах довкола земської кулї, то зійдуть ся в тім місцї, з котрого вийшли, правда, рівночасно, але їх численнє часу буде ріжнити ся повними двома днями.

Сей, що йде на схід заробляє, а сей, що на захід, тратить один день; так теж стало ся і на „Вітторії“. Тій недогідности, що випливає консеквентно з круглости землї, зараджено опісля через впровадженнє „границї дати“, що згоджує ся зі східною половиною мерідіяна Ґрініч; ті що надпливають із заходу, перескакують один день, а ті, що зі сходу числять один день подвійно при переходї через ту лїнію. Тим способом зараджено раз на все таким несподіванкам, яка стрінула Піґафетту.

Перший óплив землї мав у собі також зародки одного ґеоґрафічного, опісля дуже важного питання. Се є власне питаннє „Австральського континенту“, яким займали ся переважно Візер, Рено (Raynaud) і Руґе. Шенер і Лїонардо, про яких пророцтва що до проливу Маґеляна ми вже згадували, окружили північний бігун масою суші; а сей витвір фантазії удержав ся аж до подорожий Кука (Cook); часто боронять його на математичній основі, так прм. Меркатор. Вісти Веспуччія причинили ся до того, щоби зміцнити оман. Опираючи ся на брошурі „Zeitung aus Presillg Landt“ розріжнив Шенер 1520 р. „Brasilia sive Papagalli“, часть південно-американського континенту від „Brasilia inferior“, себто континенту Австралії. Коли опісля Маґелян дїйсно знайшов таємничий пролив моря, мала „Огненна земля“ виросла природно на ґіґантичний підбігуновий край і так вона нам представляєть ся на мапі французького математика Оронса Фіне (Oronce Finée) з 1531 р.; про ту мапу багато говорено. Про відкритя експедиції Маґеляна подали сучасним до відомости два нові письма: друкований лист „De Moluccis insulis“ Максиміліяна Трансільвана, який широко розширив ся, і мала праця Шенера, що служила за об'ясненнє до його моделю земської кулї: „De nuper sub Castiliae et Por-

tugalliae regibus serenissimis repertis insulis ac regionibus“. Оба ті твори походять іще з 1523 р.

Коли ми говорили про деякі безпосередні наслідки повороту „Вітторії“, то мусимо конечно звідати ся за „Трінїдадом“, що зістав далеко поза Індийським океаном. Знаємо, що він був розсох ся і треба було його направити, а коли то стало ся, він знов виплив на море. Одначе страшні бурі не позволяли йому плисти дальше, і він бачив, що нема иньшого ратунку, як схоронити ся на березї Жільольо. Дійшло навіть до того, що звернено ся до неприхильних Портуґальців із просьбою о поміч, а начальник корабля казав перевезти тих, що ще жили спершу на остров Тернате, опісля ж, по кількох місяцях на Банда, розуміеть ся, не в багато иньшім характері, як політичних вязнїв. Також на Маляцї і в Кочінї придержувано їх довго, аж вкінцї призволено малому останкови на поворот. Але і ті мусїли ще в Лїсабонї оставати кілька місяців під сторожею, і лише трьох людий побачило знов Еспанїю; так із 239 початкових учасників сеї великої працї відкрить мусїло 218 людий жертвувати тій високій цїли житє, а принайменче свободу.

Здаеть ся нема в тім нїчого незвичайного, що таке велике дїло, як при тодїшнім станї річи „подорож довкола сьвіта“, вимагало численних жертв; противно, моглоб скорше дивувати те, що така подорож взагалї вдала ся. Минуло більше як пів столїтя, заки хто відважив ся повторити її, а й тодї вона цїлком не була уплянована наперед, бо анґлїйський герой на морі, Франчіс Дрек (Drake), якому се вдало ся (1577—1580), посував ся в своїх корсарських походах проти Еспанцїв усе дальше і дальше на захід, аж у кінцї оплинув цїлу землю. Вже в 17 в. втратило виконанне сеї найбільшої навтичної задачі багато з свого первісного постраху, коли моряцька технїка і знанне поступили

вперед, а нинї вже не належить подорож довкола сьвіта до трудних річий, коли б її навіть перебувати в цїлости водою.

Приходимо тепер близше до тих спорів, які природно мусїли повстати між Портуґалїєю й Еспанїєю, що до посїдання Молюків. Портуґальцї посїдали їх фактично, Еспанцї зробили несподївано замах на те посїданнє, а загоріла конкуренция обох народів вибухла сильним полумям. Одначе не прийшло до воєнної стрічі, лиш старано ся в дипльоматичній дорозї полагодити справу. В цьвітнї і маю 1524 р. станула тзв. „Рада в Бадахоц" (Junta); коло сього міста на мостї над граничною рікою Кая, зійшли ся делеґати обох держав і радили над докладним уставленнєм сеї граничної лінії, яку вже фактично потягнено в Тордезіллясї. Одначе вони не мали достаточних астрономічних і ґеоґрафічних підстав до сеї цїли, і ту обставину хотїли використати обі сторони для своїх особливих цїлий. Портуґальські комісарі означили ріжницю в довжинї між Корінними островами і Зеленим рогом на 137°, а еспанські на 183°. Такі противности не дали погодити ся, і рада розійшла ся, не дійшовши до нїякого результату.

На сам перед відплила еспанська фльота під Ґарсією Хофре Де Льоайза (Loaysa); вона мала великий ладунок до замінної торговлї, а до спілки приступив між иньшими дім Фуґґерів із вкладкою 10.000 дукатів. Доля одинокого корабля, що зіставав під начальством Льоайзи, дуже змінялася. Иньші кораблї цїлком відлучили ся і пішли своїми дорогами, а провідник мусїв усе бороти ся з противностями і перепровадив лише чотири щасливо дорогою Маґеляна. Корабель „Сан Хаго" під Ґуеварою (Guevara) незадовго потім занїс вітер на північ; опісля завернув ся він під впливом зимної прибережної струї з Перу попри

західний беріг полудневої Африки і вплив на своє щасте в порт Тегуантепек. Сам Льоайза, і його наслїдник у командї Дель Кано, терпіли той сам страшний недостаток, якого зазнав остатний з них уже як товариш Маґеляна, і лиш менша половина Еспанцїв прибула справдї до Тідоре 1 сїчня 1527 р.; тут принято їх із радістю. Однак про дальшу їзду або про поворот на своїх попсованих кораблях не можна було думати. Справдї під Альваром Де Сааведра (Saavedra) прийшла поміч з Мехіко, що від кількох літ було в еспанськім посїданю, але й та поміч була ще за слаба, а дві проби Сааведри, виконані з найбільшим напруженєм, вислати посольство до Мехіко і самим звідти придбати собі поміч, не вдали ся. Тодїшні моряки не вміли ще плисти проти постійного східного пасату в низьких паціфічних ширинах, а ту фіртку виходу, щоб від початку плисти більше на північ, викрито аж пізнїйше. Еспанцї мусїли уступити, хоч думали, що ще довше зістануть у Тідоре, і покінчити справи з своїми противниками через капітуляцію, на основі якої мали вони їх відставити до Европи. Але Карло V, що був цїлком занятий подіями в Німеччині, не мав охоти провадити дальше тої дрібної війни і тому заключив 22. цьвітня 1519 р. з лїссабонським двором мир, що передав остаточно Портуґальцям Молюкки за значним грошевим винагородженнєм.

На північ від Молюкків стояв іще великий простір незнаний, а його відкрите і здобуте було полишене Еспанцям. Від коли державу Мехіко зреорґанїзовано, мусїло тамошним пануючим залежати на тім, щоб еспанська фляґа повівала на західнім морі, а також на громадах островів положених на нім. Експедиция Ґріхальви (Grijalva) з 1536 р. не покінчила ся добрим результатом; коло одного мелянезийського острова розбили ся

кораблї, і цїла корабельна залога була би згинула, колиб її не були поратували нелюблені Португальцї. Недавно перед тим відкрив був Томас Де Берлянґа (Berlanga) архіпеляґ Ґаляпаґос, але дальших наслїдків сього відкритя ще не було; навіть в рр. 1546 і 1585 бачено лиш ті острови, але формально не взято їх під власть. Остров Ревілля-Жіґедос, що ще тепер належить до Мехіка, відкрив 1542 р. Руй Льопец Де Віллляльобос: у дальшій їздї плив він поміж Каролїнські та Паляосські острови, аж у кінцї станув перед тою громадою, де покінчив свою земську мандрівку Маґелян. Вілляльобос назвав їх на честь прінца, пізнїйшого короля Филипа II „Felipinas", і хотїв через Ля Торре передати вість до Мехіка про свої відкритя. Само з себе виходить, що знов не надармо. Ля Торре відкрив із поворотом острови Бонін (по японськи: Бунїн-то, себто пустинні острови), але потім поплив знов на захід; не лїпше вело ся Ортіцови Де Ретес, що надав назву „Нова Ґвінея" одному островови, який відкрив припадково. Вілляльобос піддав ся португальському ґубернаторови Молюкків, бо не міг нїяк злучити ся з краєм, з якого був виплив і допровадив до того, що його матрозів і вояків відставлено назад до Европи громадою. Йогож самого приймила земля острова Амбон, якого підсонє було некорисне для здоровля.

Аж у 1559 р. взяв ся король Филип серіозно до кольонїзації островів, названих його іменем. Не мали вже тепер чого бояти ся небезпечного опору з острова Португалії. В падолистї 1564 р. виплило в тій цїли чотири кораблї з порту Акапулько, під проводом Міґуеля Льопеца Де Леґаспі, що мав під рукою знаменитого керманича Франца Андреса Де Урданета, товаришила Льоайзи. Тепер на сам перед здобуто наново Цебу; тому, що сей остров лежав за близько португальської Індії,

Леґаспі звернув увагу на остров Люцон, що лежить більше на північ. Однак перед тим мав Урданета перенести вісти про вислїди до сего часу у Мехіко, і через се розвязав ту загадку, з якою не могли дійти до кінця його попередники. Знаючи натуру пасата, поплив зразу так далеко на північ, що минув той пояс, а опісля пустив ся на західні вітри, що там панували, і плив спокійно аж на мехіканський беріг. Тим способом відновили Еспанцї межи своїми осадами в Азії і Америцї сильну звязь, що обмежала ся не до одного тільки напряму.

За стараннєм Урданета одержав Леґаспі підмогу і так міг взяти ся до здобування Люцона. Вмер 1572 р., але перед тим збудував твердиню недалеко села Манїля і підбив багато начальників племен. Однак середина Люцона була все ще неприступна для Еспанців, а навіть на Мінданао була їх власть лиш номінальна. Найбільше причинив ся до підбою Хуан Де Сальседо, якого діяльність припадає на рр. 1572—1576; він спершу попав також у непорозуміннє з Китайцями, які бачили в Філїпінах рід ленного краю. Знищив китайську фльоту, зложену з більше як 60 кораблїв, що хотїли заволодїти Манїлею. Від 1580 до 1604 р. була Портуґалїя, як звісно, частю Еспанії, і те улегчило значно її кольонїзаційну задачу, бо тепер ґубернатор Манїлї завідував Молюкками, Тімором, Маляккою, Макаом і прибережним поясом Формози, отже міг усі сили ужити до одної цїли. Всеж таки той сьвітлий стан не трівав довго, бо з початком 17 ст. появили ся, як ми се покажемо в остатнім роздїлї, на першім плянї Нїдерляндцї, а Портуґалїя скинула еспанські пута. Властивий час відкрить уже тодї скінчив ся.

Все ще коло половини того столїтя, про яке бесїда, погляди про тзв. австралїйський

контінент були неясні, й Еспанці, що панували тепер над цілою західною півкулею, побачили самі з себе конечність виясните відносини в полудневій части Великого Океана. Першим моряком, що хотїв се зробити, був Хуан Фернандец; його подорож під кождим зглядом знана так мало, що навіть не можна докладно означити часу, коли вона була. Мабуть у 1563 р. відкрив Фернандец громаду островів на схід від чілїйського побережа, що в цілости носить назву відкривця і розпадаєть ся на два острови Мас-афуера і Мас-атієрра. Хуан Фернандец поселив на тих островах кози, а те було дуже важне для перших людий, що там стало замешкали. Власне Мас-атієра се правдиве місце подїй випадків Робінзона; зміст тих оповідань не виссаний з пальця, але має правдиву основу. Згадуємо про се лиш принагідно. Поучаючий нарис Руґе представляє нам поодинокі фази Робінзонад; їх цїль була під ґеоґрафічною маскою впровадити вільнїйші погляди на держави і житє народів, а також протиставити зіпсутю і занадто великій мягкости типічні приміри людського житя серед прімітивних обставин. Один анґлійський корабель полишив у другій половинї 17 ст. на острові Масатієра неумисно одного півцивілїзованого москітського Індіянина, Робіна, що належав до залоги; його забрано опісля звідтам. Рівна доля стрінула незадовго потім шотляндського матроза Александра Селькірка (Selkirk), що жив багато лїт як пустельник на острові, відокремленім від цілого сьвіта. Він теж уратував ся, а з його оповідань повстав опісля знаний „Робінзон“ Дефо (Defoe), що його обробив Й. Кампе (Campe) своїм знаним способом, що притягає молодих читачів. Безсумнївно послужила назва першого мешканця островів Хуан Фернандец до надання імени героєви повісти; Робін став Робінзоном.

На думку Маджора (Major) відбув Хуан Фернандец через полудневий Паціфічний Океан іще другу велику подорож, яка його повела, здаєть ся, до Нової Зеляндії, однак також тут бракує спромоги до докладного подання подробиць. Що-до трьох дальших подорожий, які відбуто в 16 ст. зі сходу на захід, щоб докладнійше роздивити ся в численних громадах островів Полудневого Моря, то відомости про них опирають ся на певнійших підставах. В січні 1567 р. виплив Альваро Мендана Де Нейра (Neyra) з перуанського порту Калляо, передмістя головного міста Ліма; се перша місцевість в Америці, якої ґеоґрафічне положенне означено докладнійше; про се згадуємо лише принагідно. Сарміенто, про якого незадовго будемо більше чути, обчислив у 1578 р. після обсервованої затьми сонця, ріжницю в довжині між Лімою і Севілею, знайшов її о 3° більшу як у дійсности; се така похибка, яку в тих часах можна вважати за дуже незначну. Загально принято, що Мандана відкрив острови Сальомони; назвав їх так, бо йому здавало ся, що знайшов Офір св. Письма, звідки мав король Соломон спроваджувати свої скарби. Над тою громадою, яку в новійших часах прилучено до просторів, стережених німецькою державою, а яку відступлено в части Великій Британії на основі самоанського переговору, сьвітила якась нещасна зьвізда, так що з ріжних моряків, що її хотіли віднайти, довгі літа ні один не осягнув своєї цілі. Вдало ся се аж Буґенвілеви (Bougainville) в 1768 р. Сам Мендана не міг відшукати сього архіпеляґу, коли віцекороль Перу його тамтуди ще раз вислав; однак тим разом відкрив він острови Маркезас, де Еспанці вперше пізнали хлібове дерево. По новійшим розслідам здаєть ся, що Мендана не має прав до таких почестий, а заслуга відкритя Сальомонів належить ся Сарміентови,

тоді булоб теж більше ясним, чому Мендані в його пошукуваннях не щастило ся. Мендана хотів власне йти докладно первісною дорогою Маґеляна, і лиш неохотно дав себе намовити капітанови Сарміенто, щоб плив більше на полудневий захід, де мусів натрафити на остров Санта Ізабель де Ля Естреля.

Він умер підчас своєї другої подорожі, так що його підвладний Педро Фернандец де Кірос (Quiros) уважав потрібним відшукати гостинні Філїпіни. Тому Кіросови повірено в 1606 р. малу фльоту, а через його подорож зачислено до ґеоґрафічних посїлостий архіпеляґ Павмоту (Paumotu) Тагіті — у Кіроса „Саґіттарія“ та Нові Гебріди. Еґоїзм начальника експедиції спричинив приказ повороту його корабля з фляґою до Нової Еспанії, і там оголошено відкрите буцїм то Австралії, про яку так багато говорено, а його він собі приписував. Капітан Люіс Ваец де Торрес (Luis Vaez de Torres) не міг пояснити собі сього, що його настоятель десь пропав, ждав два тижні на Нових Гебрідах, а опісля мусїв думати над дорогою до еспанських посїлостий в Західній Індії. Та дорога вела через простір, доси цїлком незнаний. Торрес проїхав попри Люізіяди і протиснув ся опісля зі своїми кораблями через небезпечний пролив, в якім було повно коралевих скал; сей пролив між австральським контінентом і Новою Ґвінеєю носить нинї його назву. Австралїю з півночи перший з Европейцїв бачив Торрес; були се гори коло рога Йорк, які він сам уважав за далекі острови. В маю 1607 р. скінчила ся його небезпечна їзда в портї Манїля щасливо, як належало ся, і тим способом дійшов також до кінця ряд пацифічних подорожий, які піднимали Еспанцї, що виїздили з Америки.

З другої сторони мусимо згадати ще про иньшу експедицію, що йшла в противнім напрямі. Зна-

ємо, що Маґелян постановив по короткій подорожі здовж берега переплисти у півперек Тихий Океан; простір між місцем, куди проїхав, і Перу, був також тоді ще незнаний, коли останній край перейшов у посїданнє Еспанців. Альонзо Де Камарґо (Camargo) перший доплив до перуанського побережа в Калляо 1536 р., пливучи з Еспанії. Далеко важнїйша була подорож Сарміента, що припадає на рр. 1579 і 1580; Сарміента мали ми вже нагоду пізнати як досьвідного моряка, що побіч Урданети означає найвисший стан знання навіґації у Еспанців у 16 ст., хоч він також був іще в тім блудї, що порядно вичищена і намаґнетизована ігла мусить вказувати докладно на північ без зобочення. Те, до чого перед тим стреміли Франсіско Де Улльоґа (Ulloa) і Хуан Лядріллєро (Ladrillero), і до нїчого не дійшли, осягнув він, а власне знайшов вихід на захід від проливу Маґеляна і переплив туди з одним своїм кораблем без усякої перепони до Европи. Натомість другий корабель загнала буря в січнї 1580 р. в ширинї — 56° просто на схід, і він заплив так на Атлянтийський Океан, але не відбув сеї небезпечної дороги через пролив. Він поставив здогад, що Огненна Земля, се лиш розмірно малий комплекс островів, а не той ґіґантичний австральський континент, без якого — відповідно до тодїшньої ґеоґрафії — не можна було вийти до ладу. Ми дізнали ся вже, що також Піґафетта був сеї гадки, що в висшій полудневій ширинї простягаєть ся довкола цїлої земської кулї широкий пояс води, замкнений в собі.

V. Відкритя та здобутки Еспанців та Портуґальців в Америцї.

Доси говорили ми головно лиш про важнїйші підприємства, що крім звичайних інтересів мали

на собі якесь висше ідеальнійше знамя; через них розширив ся значно ґеоґрафічний виднокруг, коли не дізнав цілковитої зміни. Однак легко пояснити, що в парі з тими великими чинами йшла ще друга діяльність відкривців, яка що правда, в дечім відступала від згаданих цілий, але має теж велике ґеоґрафічне значінне; слідити її подрібно подекуди трудно. Конкістадори були то по найбільшій части неспокійні люди, переняті мов горячкою жадобою золота і слави; їм залежало мало навіть на нових краях, вони більше дбали лиш про свої особисті вигоди, які мали самі й їх союзники з відкритя просторів, здобутих їх збруєю, і лиш виїмково перериває якась одна гарна черта сей майже безперервний ряд огидних чинів, які заповняють історію нового сьвіта в першім столїтю свого істнованя. Боротьби й виправи для добичий подані тут лиш о стілько, о скілько історія відкрить вяже ся з ними безпосередно; усе, що належить до полїтичної історії, мусить задоволити ся що найбільше сумаричною згадкою.

Вже за житя Колюмба хотіло багато людий шукати щастя на тих дорогах, які вказав відкривець. Першу подорож, яку беремо під увагу, відбув Альонзо де Гохеда, що запевнив собі поміч двох мужів, яких ми вже ближше пізнали, космоґрафа Хуана Де ля Коза і славного Америґо Веспуччі. Останнїй був з дому купцем, і взагалї можемо здогадувати ся, що первісно меркантильні інтереси спонукали його до підприємства, а він опісля виробляв ся щораз більше — якби так можна сказати — на „фахового відкривця“. В маю 1499 р. виплив Гохеда з Кадіха, й пасатовий вітер заніс його незвичайно скоро на беріг нинїшнього Сурінаму. Їдучи попри північний беріг південної Америки, завважали Еспанці у тубольців не без артизму будовані мешканя, які

стояли в воді на палях і забезпечували своїх мешканців у високім степени перед ворожими людьми і зьвірятами. Веспуччі пригадував собі там велике місто на воді в своїм ріднім краю, Італії, і назвав побереже „Малою Венецією“ (Венецуеля), а та назва перенесла ся опісля на велику провінцію. Звідси перейшов Гохеда до Гаїті, переплив попри остров Кубу і вернув через Багама назад до Кадіха. Чи при тій нагоді оплинено Кубу перший раз, се не певне, але можливе, бо за тим, як знаємо, говорить карта Де ля Коза, а також можна так розуміти одну замітку Петра Мученика.

Рівночасно з Гохедою був на березї Південної Америки Педро Альонзо Ніно. Він відкрив остров Марґаріту, що завдячує свою назву перлам, які там знайдено в великій скількости, і приїхав переконаний, що край над Оріноко не може бути властивим островом, лиш що мусить уважати ся за великий континент. Також іще в 1499 р. відшукав той беріг Вісенте Янец Пінцон (Pinzon) із Пальос у товаристві двох сестрінків. До сього берега доплили вони, по карті Де ля Коза, коло гір, знаних тепер під назвою рога св. Августина (Cabo de Santo Agostinho). Дальше на північ впадала величезна солодководна ріка в море; її перемішувано зразу з Оріноком, але опісля пізнано, що вона значно більша. Була се пізнїйша Амазонка. Крім того відкрито з поворотом остров Табаґо. Експедиція Пінцона не могла похвалити ся значними скарбами, але за те чималими ґеоґрафічними вислїдами. Як Портуґальці в Африці, так Еспанці в Новім Сьвітї перейшли через рівник і познайомили ся через те з новим небом. Петро Мученик зазначує виразно, що те полудневе небо не має полярної зьвізди.

Через се не закінчено ще подорожий 1499 р. Дієґо Де Лепе пішов несьвідомо слїдами Пінцона,

але не повідкривав значнійших земель. У наших часах стала правдоподібною гадка, на основі дослїдів Гуґеса (Hugues), що Амеріґо Веспуччі був в Америцї не чотири рази, як загально приймано, але разом беручи пять разів, а власне в своїй другій подорожі товаришив Лєпови і означив місця, які опісля послужили Андреа Моралесови (Morales) до зладження карти звиджуваних ним околиць. В жовтні 1500 р. їхав Родріґо Де Бастідас попри південноамериканські береги, і здаєть ся він ще перед Колюмбом, що там дістав ся аж в 1502 р., заплив аж у Дарийську затоку. Так пізнано північний беріг Полудневої Америки бодай в головних начерках. Дальші проби Гохеди й обох Ґуєррів (Guerra), поробити важні відкритя в кутї між Північною й Полудневою Америкою, не повели ся.

Доси стрічали ми на американській землї майже виключно Еспанців; тепер стають на сценї також Портуґальцї, що відповідно до Тордезілїйського договору не мали тут властиво нїчого до роботи. Однак відносини були також і тут могутнїйші, як люди. Вертаємо до другого роздїлу нашої книжки і пригадуємо про Педральвареса Кабраля, якого вислано безпосередно по Васко Да Ґама як його наслїдника в марті 1500 р. новою водною дорогою до Індії. Знаємо, що він дійшов до своєї цїли, але заки вивязав ся з головної задачі, пощастило ся йому вже нове відкритє, якого великі наслїдки мали показати ся в будучности. До недавна були усї тої гадки, що се стало ся припадково, без наміру; тимчасом видав портуґальський письменник Бальдаке Да Сільва (Baldaque Da Silva) в 1892 р. розвідку про Кабраля, в якій старає ся виказати, що він мав з собою виразний приказ, шукати на заході краю, подібно як також дано такий приказ уже в 1495 р. Дварте Пачекови (Duarte Pacheco). Коли ми се

питанне оставимо непорішеним, то кождим разом певне бодай те, що Кабраль вже з кінцем цьвітня приїхав до берега того краю, який вже кілька місяців перед тим, однакож може 10° дальше на північ, бачив Пінцон і ходив вже по нїм. Дня 3 мая опустив адмірал, не можучи посьвятити багато часу тій всеж таки другорядній задачі, „край св. Хреста“ і поплив через Атлянтийський Океан, а підчас того один з його кораблїв під Де Лемосом приніс ту відомість до Портуґалїї. Вона викликала там велику сензацію; не длятого, щоб зараз думано про набуте нових земель, але тому, як зазначує виразно історик Наваррете, що на їх думку осягнено відповідну посередну стацію для зносин з Індією. Король Маноель змобілїзував безпроволочно фльоту до дальших дослїдів над мнимим островом і навязав зносини з Веспуччі, що тоді жив у Севіллї, хотячи його намовити, щоб обняв посаду команданта фльоти. Він приготовив ся, і в маю 1501 р. виплили кораблї з Лїсабону; хто обняв провід, сего не знаємо, бо Веспуччі не мав приємности, подїлити ся своєю славою з иньшими, і тому замовчав його імя. Подорож попри береги можемо досить докладно означати на мапах Ваца Доуранда; вона дійшла з певністю до 32° півд. шир. Однак Веспуччі не хотів тим іще задоволити ся; він твердить навіть, що покинув беріг і поплив на повне море, де під 52° півд. шир. побачив пусте скалисте побереже. Може бути, що се були Фальклєндські Острови, бо воно годилоб ся з сею шириною, а Веспуччі, що дуже чванить ся своїми астрономічними обсерваціями, не міг був зробити значнїйшої похибки при означуванню полярної височини. З поворотом плили попри Африку; при березї Сієра Леоне спалили відважні мореплавцї один нездалий корабель і в вереснї 1502 р. приплили знов щасливо до устя ріки Тешо. Справозданнє з подорожі, яке оголосив

Веспуччі в формі листа, додало великого розголосу його імени, а ми вже знаємо, який се мало вплив при надаванню назви Новому Сьвітови. Найважнійший вислїд, до якого були дійшли, лежав у сконстатованню факту, про який не сумнївало ся вже кількох Еспанцїв, що на полудне від сего моря, по котрім плавав Колюмб, простягаєть ся величезний континент. Однак Веспуччі хотів здобути собі ще більшу надгороду і вишукати дорогу до Індії на захід; ми вже про се говорили в попереднім роздїлї. Він безперечно духовий попередник Маґеляна, хоча не судили ся йому такі результати, як тому.

В червнї 1503 р. поплив він з ескадрою Ґонцаля Коельйо (Coelho), що власне був призначений до лїпшого розпізнання „краю св. Хреста“. Один корабель розбив ся на підводних скалах острова Фернандо Нороня; иньші зібрали ся в збірнім місцї, яке наперед уложено, в „заливі всїх сьвятих“, де опісля побудовано місто Баїю (Bahia). Коли решта фльоти не приплила, заложив Веспуччі першу сталу кольонїю під 18⁰ півд. шир., обсадив її моряками корабля, що розбив ся, і вернув до Портуґалїї. Вину невдач експедиції, що мала з собою великі засоби, треба приписувати здаєть ся Коельйови, але лихі наслїдки відбали ся на Веспуччі так, що він, а на нього одного можна було передівсїм числити, мусїв відчути неласку короля. Розгнїваний вернув до Еспанїї, де поставлено його в 1508 р. державним пільотом, і він умер 22 лютого 1511 р. Пята його подорож до Полудневої Америки принесла, здаєть ся, досить малі результати. Знаємо лише, що 1 марця 1506 р. вислано шість кораблїв під Франческо Америґо Фіорентіно, — а ним не міг бути нїхто иньший як Веспуччі, — щоб шукати дороги до Індії на захід, але про те, як

воно мало відбути ся, не можемо дати ніякого вияснення.

Сей фльорентийський астроном, що відкрив і розслідив східну частину Полудневої Америки, заслугує на визначне місце побіч Кабраля, а його честь навіть тоді не поменшилаб ся, колиб яким небудь способом мав справдити ся майже неімовірний здогад, що сей край, про який йде річ, відкрила вже 1488 р. експедиція, вислана з міста Дієп (Dieppe). Кольонїя Веспуччіого творила сей пункт опору, звідки Портуґальцї здобули величезний обшир краю, який незадовго перехрещено на „Бразилїю“ відповідно до його важного продукту, червоного дерева, якого вживаєть ся до фарбовання. Одначе пізнаванне середини краю цїлком не йшло скоро, бо метрополїя була занадто сильно занята індийською програмою, щоб могла була достаточно диспонувати людьми і грошем для американських посїлостий. Тї, що їх там висилано, були по найбільшій части уласкавлені злочинцї. Однак, коли там принесено з Мадеіри цукрову трощу, настали живі зносини між плянтаціями, а побіч бразильового дерева був також цукор люárbleним експортовим артикулом. Незадовго ввійшли також чужі капітали в той торговельний сборот; ми вже згадали, що ще в 1504 р. вислало підприємчиве місто Дієп свої кораблї до Бразилїї, а Геблєр (Häbler) віднайшов одно письмо з 1514 р., в якім доносив авґсбурському домови Вельзерів його аґент, що власне приїхав корабель із „Presilglandt“. Що там впрочім виглядало ще дуже дико, бачимо се з незвичайно інтересної автобіоґрафії Ганса Штадена (Staden) з Гомберґа в Гессен, який вступив длятого в портуґальську службу в кольонїях, щоб „бачити Індію“, а опісля дістав ся до неволї канїбальського роду Тупінамбас і завдячував своє уратованне тілько незвичайній притом-

ности, що вмів підчас затьміння місяця показати ся любимцем бога місяця. Аж за короля Івана III взяли ся до кольонїзації і урядження сего краю по пляну. З колишнїх факторій повставали міста: Баїя і Пернамбуко (у Штадена „Brannenbuke“), а місія Єзуїтів завела між Індіянами в розмірно короткім часї позірне христіянство. Аж від менче-більше 1550 р. датує ся та переміна, котра мало-що придала ся внутрішним округам; таж іще нинї в центральній провінції Мато Ґроссо є лиш на позір культура! Дальша судьба Бразилїї, яка в рр. 1624—1650 була у значній части занята Голяндцями, і змогла виборсти ся з під їх впливу лиш при підмозї Кромвеля, лежить поза межами сеї книжки.

Отже Португальцї не осягнули, що справда, своєї найвисшої цїли, себто отворення нової дороги до Індії на захід, але всеж дійшли під тим прапором до важних вислїдів, що запевнювали їм на цїлих три столїтя поважну участь у посїданню Нового Сьвіта. Завела також і надія знайти таку дорогу в висшій північнічній ширинї. Ґаспар Кортереаль (Kortereal) доплив був до північно-американського берега вже десь перед 1500 р.; щоб бути певнїйшим, він підняв другу подорож у товаристві свого брата Міґуеля в тім самім напрямі, а тим разом можна конець його подорожі означити з трохи більшою певністю; братів Кортереалів можнаб уважати за відкривців Лябрадора і Ню-Фундляндії. Третя виправа Ґаспара в 1501 р. спричинила його смерть; він пропав тодї без слїду, а не лїпше повело ся Міґуельови, що в рік опісля пустив ся відшукувати брата. Два кораблї, які король Маноель післав у 1503 р., щоб шукали згублених, мусїли вернути з нїчим, і від того часу не роблено вже зі сторони Португалії подорожий в цїли пізнання континенту Північної Америки, який тодї звали „terra firma“.

Вернім знов до Еспанців, яким лиш раз судило ся протягом 16 ст. закольонізувати своїм способом дуже велику часть Північної Америки і тим способом зробити її приступною для ґеоґрафічного знання бодай в великих зарисах. Людину, що нею ми маємо найперше займити ся, бачили ми вже давнійше; є се той Гохеда, якому запевнено намісництво над округом при границї між Венецуелею і Новою Ґранадою; він не міг іще користати цїлком зі свого непевного „правного“ титулу наслїдком довгої відпорности тубольців. Коли він декретом із 1508 р. наново дістав цїлий прибережний пояс „Нову Андалюзію“, а Дієґі Де Нікуезо (Nicuesa) іменовано намісником Вераґуї, відплили оба сьмільчаки до своїх місць призначення. Гохеда пробував заняти сильне становище, але проба не вдала ся йому знов; багато з його людий, між ними вчений Хуан де ля Коса, погибли від затроєних стріл Караібів, а лиш самого начальника виратував Нікуеза. Він не міг удержати ся в краю і переплив до Гаіті, щоб там наново узброїти ся. Без закидів совісти приймив, як багато конкістадорів, на свої услуги банду морських розбійників, а ґубернатор острова Гаіті потягнув його ізза того до відповідальности. Хоч його увільнено, одначе він не прийшов уже до давної поваги по тім новім ударі. Вмер здаєть ся в 1510 р., а щоб спокутувати ту безмірну гордість, яка його не покидала цїле житє, казав поховати ся під порогом одного монастиря в Санто Домінґо, щоб по його тїлї ходив кождий, хто сей монастир звиджував.

Не багато щасливійший був Нікуеза. Стратив свої кораблї на дарийськім березї, і що правда, виратував ся зі своєю залогою, але на тій низинї, загально признаній нездоровою, повмирало багато його людий з пошести і з голоду, а також погинуло багато з тих, що ще остали були при

житю, тим разом уже не через ворожі сили природи, але радше ізза твердого серця їх власних земляків. Щоб се обяснити, мусимо вернути один крок у зад. Коли Гохеда від'їхав до Гаіті, полишив на південно-американськім березї малу залогу під командою того Франсіско Пізарро, якому опісля мала припасти сумнївна слава найуспішнїйшого, але і найлютїйшого з усїх еспанських здобувців. Коли минув час, який мали ждати на поворот Гохеди полишені, вони виплили до Верагуї, а по дорозї прилучила ся до них залога якогось Енсізо (Enciso), що на власну руку хотїв грати ролю відкривця, але до того часу усе йому невдавало ся. Між такою збираниною очайдушних сьмільчаків визначав ся зруйнований шляхтич Васко Нунец Де Бальбоа відвагою й енерґією; за се, що Енсізо його взяв у подорож з собою, відвдячив ся так, що маючи начальну власть в своїх руках, усунув його цїлком від команди, і заложив на березї Вераґуї кольонію Санта Марія дель Антіґуа (dell' Antigua). Туди поїхав Нікуеза, але Бальбоа, не хотячи відступати власти, яку собі виборов, нікому другому, не приняв його там, хоч він був правним представителем корони. Але його скоро покинули його власні люди і він мусів лиш із небогатьома прихильними вертати назад до Гаіті в мартї 1511 р. Його корабель був лихий, і більше ніхто не чув нїчого про нього. Бальбоа мав тепер під собою 300 жовнїрів, що правда, винятих з під права, але випробуваних і відважних; з ними взяв ся до одної роботи на більшу скалю.

Щоб мати до сього в диспозиції ще більше сил, вислав один корабель до Гаіті, але сей приїхав до берега Юкатану, і ті, що не погинули під ножами сьвященників племени Мая, попали в тяжку неволю. Однак з иньшого боку дістав Бальбоа підмогу в людях і поживі, чого навіть не споді-

вав ся, і тепер чув себе в силї, зачати дорогу до моря на захід; Індіяни запевнювали його, що вона єсть справдї. Дорога через вузкий край, густо зарослий, була незвичайно трудна, а коли 1 вересня 1513 відійшли від берега Караібського Моря, побачив Бальбоа перед собою аж 25 вересня з вершка гори, на яку з трудом вийшли, великанське плесо „Південного Моря“ Був се залив СанМіґуель, на якім станули здобувцї зараз з початку, а Бальбоа зійшов у повній збруї в воду і сьвяточно заняв море і беріг „від північного до полудневого бігуна“ в посїданнє еспанської корони. Аж у падолистї розпочав ся поворот і Бальбоа по дуже щасливім виконаню пляну великанської подорожі (йому не вмер по дорозї нї один Еспанець) приїхав 19 січня 1514 р. знов до кольонїї Санта Марія. Багато наладований корабель золотом і перлами повіз ту веселу вість до Европи.

Але також Бальбоа не уйшов Немези. Енсізо, з яким дуже зле обходив ся, наробив в Еспанії крику, і коли в цьвітні 1514 р. виплила з Еспанії фльота з незвичайно сильною залогою, яка в 10 тижнів опісля прибула перед Санту Марію, — скінчила ся роля відкривця Полудневого Моря, хоч іще минув якийсь час, заки успокоїла ся буря, яка шалїла і нищила усе. Педраріяс Де Авіля (Avila) став намісником нової провінції Золотої Кастилії („Castilla Aurifia“), а в його дружині було велике число людий, визначних мечем і пером. З тих перших неодин визначив ся опісля в боротьбах середньої і південної Америки; з других назвемо Ґонцольо Фернандеца Де Овієдо, що написав: „Historia general de las Indias“, і того Енсіза, якого як доброго правника назначено зверхним суддєю нової кольонїї; він пробував писати: „Summa de geografia“. Авіля не доріс був до сього відповідального місця, яке занимав, неввічливий і недовірчивий, рівно зле обхо-

див ся з Еспанцями як і з Індіянами, але з останніми поступив собі в нечуваний спосіб погано. На часи його правління припадають ті систематичні гидкі діла, які від того часу поганять історію Нової Еспанії; навіть при занятю Перлових островів у заливі Сан Міґуель показали ся Піцарро і його товариш Моралес (Morales) з найгіршої сторони. Напруженнє між Авілею і Бальбоою остало таке саме, помимо проб, щоб перепровадити між ними згоду, а коли до Дарії дійшла відомість про смерть короля Фернанда, вважав се намісник за відповідну хвилю, щоб дати волю своїм почуванням. Бальбоу увязнено і в короткій дорозї засуджено на смерть; його страченнє припадає мабуть на 1517 рік. Від трибуналу, в якім засїдав побіч иньших креатур Авілї також Енсізо, тяжко покривджений Бальбоою, не міг сподївати ся ласки відважний комендант наємників. Чи се стало ся справедливо чи нї, не порішене, однак ми мусимо також признати, що засуджений стратив по найбільшій части всї симпатії тим, що так поступив собі з Нікуезою, і те само собою могло бути причиною його сумного кінця.

Плян, який подав і майже перевів Бальбоа, а то закладати кольонії також на берегах Спокійного Океана, піднято впрочім наново. В 1519 р. повстало місто Панама, одначе воно було заложене в такім нездоровім місцї, що мусїли його покинути і досить далеко від нього побудувати нове місто. Жіль Ґонцалєц Де Авіля вийшов із заливу Нїкоя (Nicoya) на північ і дійшов до величезного озера, на якого березї панував могучий кацик Нїкараґуа. І озеро і край носять іще нинї назву того князя, що з охотою приняв християнство. Рівнож у 1521 р. знайшов Андріс Нїньо залив, який глибоко врізував ся в землю; сей залив названо за іменем епископа Фонзека (Fonseca); Ґонцалєц Де Авіля і Франсіско Гернандец Де Кордова, що

мусів також своє змагання до незалежности відпокутувати на шафоті, дістали ся опісля від східного берега знов до озера Нікараґуи, на якого березї стануло скоро місто Ґранада. В 1530 р. постигла смерть намісника, якого лихе правлїннє потягло за собою численні шкоди. Тимчасом повстала вже далї на північ від його провінциї нова, могуча кольонїяльна держава, а коли вона посунула свої передові сторожі також і на полудне, мусїла війти в контакт з еспанською центральною Америкою. Щоб справедливо з'образити ті відносини, мусимо перемінити місце і час оповідання; представмо собі, що ми перенесли ся в центр Нового Сьвіта, на Великі Антилї, і в той 1513 рік, що визначив ся відкритєм нового моря, доконаним Бальбоою.

На Кубі рядив від 1511 р. намісник Дієґо Веляскез (Velasques), на Порторіку Хуан Понсе (Ponçe) Де Леон. Сей останнїй відважив ся на подорож в сторону континенту, бо догадував ся, що там знайде ся цїлюще жерело з незвичайною силою; в дійсности стрінув ся в Фльоріді тілько з хоробрими та відпорними тубольцями, що ще таки по трьох столїтях причинювали довгі лїта багато клопотів військам Сполучених Держав. Всякі проби кольонїзациї мусїли Еспанцї залишити, а одиноким важним наслїдком сего зухвалого походу була мапа з побережа Фльоріди, яку керманич Антонїю Де Алямінос зладив. Також із Куби пішли сьмілі пошукувачі золота під проводом Гернандеца Де Кордова до берегів середної Америки, де познайомили ся з народом Мая. Вже Колюмб надїяв ся знайти слїди високо розвиненої юкатскійської культури; тепер побачили Еспанцї величаво будовані храми і камінні образи на власні очи. Кордова не зміг вправдї дістати ся в їх середину, але в 1518 р. пішов за ним Хуан Де Ґріхальва (Grijalva) з більшою

силою, і йому вдало ся не лиш їхати довший час попри береги, але також придбати через заміну мирним способом значну скількість золота, яка викликала на Кубі велику сензацію. Довідали ся також про могучу державу на захід від Юкатану, якої богацтво мало бути незвичайно велике. Ґубернатор Веляскез узяв зараз під увагу розслїдженнє і здобутє сего казочного краю, а в Гернандо Кортецї знайшов відповідну людину, якій мав припоручити ту задачу.

Уроджений 1485 р. набув Кортец в унїверситетї в Саляманцї досить велику наукову осьвіту, і хоч вона була яка поверховна, то всеж таки запевнювала йому першенство між иньшими конкістадорами, яким бракувало по найбільшій части підстав всякого знання. В 21 роцї житя помандрував, у надії на свою зброю, в Новий Сьвіт і здобув собі при поконуванню ще не занятих кубанських земель прихильність намісника. В 1518 р. зібрав на Гаваннї військо, призначене до того великого підприємства, велике в порівнанню до тих військових сил, якими по найбільшій части мусїли задоволяти ся здобувцї, але дуже мале супроти тих мас людий, яких воно мало поконати. Кортец мав під собою 400 вояків і 14 гармат, і вони мали при зіткненню з дикими народами все ще перевагу. Зручний керманич Аляміно́с, добре обізнаний з водними дорогами Мехіканського заливу, перепровадив скоро 11 кораблїв експедиції на беріг Юкатану, і там пощастило ся Кортецови увільнити з неволї одного з тих Еспанцїв, що, як висше згадано в 1512 р. попали в неволю Маїв. Уратований Патер Херонїмо Де Аґіляр (D' Aguilar) міг багато прислужити ся свому спасителеви як знавець бесїди і краю. Здобуто по кровавій боротьбі місто Табаско, а при заключуваню мира одержав Кортец, побіч иньших гостинців, також одну індіяньску невільницю, яка

мала на його ціле житє значний, і то добрий вплив. „Донна Маріна“ — так її охрещено — грала часто ролю відповідального передкладчика. 21 марта 1519 р. приплила фльота до одного щасливо положеного портового місця, де провідник постановив заложити укріплену кольонїю, бо конечно потрібував такої підмоги, щоб мати запевнені взаємини з островами, а тілько від них міг сподївати ся опісля резервових посилок і всякої иньшої помочи. З военного табору який Еспанцї поклали по виходї на сушу, повстало місто Вера Круц, нинї один із найбільше відвідуваних портів мехіканської републики.

Про нарід, що мешкав у серединї краю, а проти якого був звернений цїлий военний похід, знали Еспанцї досить мало. По кількох терасах виходить ся від побережа на височину Анагуак, і там осїло було з початком середних віків одно індийське племя, Тольтеки, яке прийшло з півночи. Вони були спокійні і заняті безкровним богослуженнєм; здаєть ся, їх діяльність як хлїборобів була значна, і їм треба кождим разом завдячувати, що перед тим неврожайна, окружена величезними вульканами рівнина, стала плідним краєм, добрим для управи рілї і огородів, так як ми її нинї знаємо. Тольтеки розуміли ся теж на оброблюванню металїв і на будівництві, а спосіб будовання їх храмів і домів можна ще нинї пізнати з нечисленних останків, що перетрівали до наших часів. Невоєнний характер народу спричинював, що ріжні иньші племена, які пізнїйше там діставали ся, могли легко занимати ті части краю, які їм припадали до вподоби. Останнїй, але і найбільший в наслїдках був прихід Ацтеків (мешканцїв Ацтляну с. є. краю „білї чаплї“), які рівнож прийшли з півночи, зломали цїлковито власть Тольтеків коло 1300 р., і на ляґунах сеї височини заложили місто Тенох-

тітлян або Мехіко. Назва „Мехітль“ має бути рівнозначна з „Гуіцільопохтлї“; так звав ся в мітольоґії Ацтеків найвисший бог, і та чужа назва удержала ся до нинї в деяких околицях Німеччини на означеннє злого духа, однак трохи перекручена, іменно „Vitzlibutzli“. Ацтеки скоро запанували над цілим краєм між двома морями, але особливо від Монтецуми I було вже лиш мало таких держав, які бунтували ся проти мехіканського володіння. Осьмий король Агуіцотль зайняв далекі краї над Спокійним Океаном. За ними пішов Монтецума II, також сильний володар, який наробив собі через свою строгість багато ворогів, і вони головно причинили ся до його упадку.

Королеви діставала ся його висока власть не дїдично, але через вільний вибір начальників племен, і так як було в північній Шотляндії аж до 18 ст., так також і в Мехіку була підставою державного устрою родова („clan“) орґанїзація. Не можна відмовити тому народови високого степеня зверхньої культури. Величезні будівлї і мости вказують на технїчну зручність Ацтеків, що виробляли дуже гарні штучні предмети також з золота, срібла і бронзу і були теж дуже вправними гончарями і занимали ся спеціяльним національним промислом, виробом піряних вишивок. Високо цінили управу землї, а добрі дороги і формальна почтова інституція попирала оборот, при якім послугувано ся ріжними товарами до виміни замість дрібних гроший, бо тих там не було. Були у них також слїди висшого духового житя. Вони мали образкове письмо, що до його відчитання дав підставу Олександер Гумбольдт з початком 19 ст., а їх календар був теж добре уложений. Напроти тих усїх добрих сторін стоїть кровавий спосіб віддавання почести богам, що у кождого збуджує обридженнє. Олїмп Ацтеків, про який

дали багато пояснень досліди Зелера (Seler), мав дуже багато мешканців, а майже кождий божок вимагав людських жертв; в приношенню тих жертв дійшла була численна каста сьвященників до перфекциї. Военного полонника кидали звязаного на камінь, що служив за жертвенник, а сей сьвященник, що повнив службу, розкроював острим камінним ножем груди нещасливого, щоб витягнути серце і покласти перед божком. Що однак було вінцем тих мерзенностий, то се, що опісля давано тіло забитого народови на страву. Хоч воно не діяло ся з правила, як твердили давнійше еспаньскі історики, то нема сумніву, що у Мехіканців не виключали ся взаїмно людоїдство і культурнійші обичаї. Щоб мати як найбільше жертв до забитя, мали воюючі виразний приказ, у бою брати противників в полон живцем. Військо Ацтеків добре одягало ся, мало добре оруже і відзначало ся карністю; як зелїзної збруї, так і иньших зелїзних предметів не знали, але мечами і ратищами з вульканїчного обсідіяну завдавали ще страшнійші рани. Такі були прикмети того народу, з яким мало воювати тих небагато людий, що їх Кортец припровадив із Куби.

Монтецума страшно занепокоїв ся, коли йому дали знати про приїзд Еспанцїв. Опріч лихого сумлїння, яке йому казало сподївати ся незначної любови від своїх підданих, мучило його також одно давне пророцтво. Було повіре, що бог сьвітла, колишнїй пан того краю, покинув був його, коли Тольтеки упали, але мав колись знов повернути і воскресити відібрану йому державу. Чиж білі люди, про яких знали королївські гонцї розказувати такі дивні речі, могли бути ким иньшим, як не післанцями прогнаного бога? Король узяв ся в своїм заклопотанню до того найневідповіднїйшого способу позбути ся непрошених гостий: вислав ріжні депутациї, які мали Еспанцям при-

нести дорогі гостинці і просити їх, щоб вертали. Не думав про се нещасливий князь, що аж вид такої маси золота і срібла і стілько дорогих камінів спонукав до походу вперед. Впрочім із тими посольствами вислано теж вправних малярів, які скоро представили на полотні усї нові враженя, і тим чином мали скоро в столиці певні вісти про вигляд і одяг прихожих, про дивні чотироножні сотворіння, які вони мали з собою, та про машини, що ширили знищеннє, викидаючи громи і блискавиці, а такими машинами вони були узброєні.

Кортец заложив місто Вера Круц і усї кораблї поробив нездібними до плавби на знак, що для них нема повороту; опісля розпочав похід у сторону височини. Перша проява опору стрінула Европейців коло міста Тляскаля, републики, що визначала ся своїм гордим почутєм незалежности, якої одноцїльна мехіканська держава нїколи не могла удержати в послуху. Щастє в боротьбі хилило ся на обі сторони, а Кортец здобув із трудом побіду, лиш дякуючи канонам. Однак сей пролив крови був для нього спасенний, бо коли Тляскальтеки переконали ся про хоробрість Еспанців і заразом дізнали ся, що їх противники йдуть головно на спільного ворога Монтецуму, звязали ся з ними союзом, що опісля став Кортецови одинокою дошкою ратунку в критичнім положенню. Кортец, маючи з собою знамениту поміч від Індіян, пішов далї, в славній місцевости Чолюля (Cholula), богатій на церкви, куди відбували ся паломницькі походи, покарав страшно строго за зраду проти нього кількох мехіканських князів, і 8 падолиста 1519 р. станув сам без дальшої боротьби в столичнім містї Мехіка, де йому піддав ся Монтецума безглядно. Він згодив ся навіть на се, щоб замешкати в палатї, якої стерегли Еспанцї, та хоч глухий гнїв задля такої слабосильности зворушив цїлий нарід, то не ставало

людини з відвагою і спосібністю до того, щоб станути на чолї повстання. Можна навіть здогадувати ся, що нове пановаииє булоб само собою удержало ся в так сильно упокоренiй державі, колиб за одним ударом іскра не була вибухнула ясним полумям повстання.

Намісника Веляскеца мучили трівожні сумнїви, коли віддав таку важну задачу в руки підприємчивого Кортеца, чи не втратить власної поваги при такім великанськім підприняти. Те, що чув про дїяльність Кортеца, могло лиш прибільшити його підозріннє; однак Кортец легко паралїжував усї проби задержання себе в побіднім походї. Тому-то постановив Веляскец ужити сили і післав команданта Панфільо Де Нарваец з досить сильним військом, щоб узяв в полон непослушного вожда і відібрав від нього начальну власть для себе. Але до Кортеца дійшла пересторога з Вера Круз; він виступив уперто проти нового ворога, напав підчас бурі в ночи на його табор, а коли Нарваец сам тяжко ранений дістав ся до неволї, перейшли його жовнїри безпроволочно на сторону здобувця. Кортец із 1300 узброєними людьми, вернув знов до Мехіка; там підчас сього змінив ся стан річи нещасливо. Завинив у тім заступник Кортеца, так само сьмілий і в горячій водї купаний Педро Де Альварадо, тим, що лиш здогадуючи ся, буцїм-то приготовлюєть ся бунт, зарядив різню між Ацтеками, які зібрали ся були на жертву.

Кортец знайшов Еспанцїв, яких був полишив у кватирах, в облозї та дуже грізнім положеню. Надїяв ся, що промова Монтецуми добре вплине на люто збунтований нарід, але ошибнув ся дуже сильно; скиненого короля принято криком і обидливими словами, а кинений камінь скалїчив його на смерть. Не хотячи нїякого догляду вмер Монтецума ізза сеї рани. Задля що раз більшого повстання вва-

жали Еспанці відповідним покинути місто і постановили вертати, але в ночи, яка їм видала ся на се відповідна, з 1 на 2 червня 1520 р. дізнали таких страшних втрат, що від того часу повстав у Мехіку вислів „ніч смутку“. Одначе зараз по тім розбив Кортец у битві під Отумба велике військо Ацтеків і виборов собі поворот до вірної републики Тляскаля, де його радо принято і заосмотрено всіми засобами до дальшого воєнного походу.

Одначе тепер він узяв ся до справи з цілком иньшого боку. На озері, що над ним лежало Мехіко, збудував фльоту, заняв з її помічю усї довкресні околиці і загородив довіз до столиці. В морській битві знищено по найбільшій части воєнні кораблї Ацтеків, та хоч як хоробро боронив ся новий цїсар Ґватімоцін, хоч як часто переривали побідний похід Еспанців напади з заду, таки здобули вони в безперервній уличній боротьбі поволї велике місто. Коли однак Ґватімоціна взято в полон, коли хотів утїкати, піддала ся також мала горстка тих, що остали при житю. Геть понад 100.000 Мехіканців знайшло смерть підчас 75-дневної облоги. 15 жовтня 1522 р. іменував Карло V щасливого вожда намісником „Нової Еспанії“, і він узяв ся енерґічно за тяжку роботу, запровадити в величезнім окрузї, який, здавало ся, був під його властю, систематичну форму ряду.

Найбільше конкістадорів уміло лиш нищити; в контрастї до них мусимо признати Кортецови заслугу, що він виказав також великий адміністративний талант, та передовсїм що не мучив своїх підданих даремне, але — розумієть ся деспотичним способом відповідно до духа часу — мав на увазї їх добро. Нам приходить ся на тім місцї взяти в першій мірі під увагу ту обставину, що він старав ся пізнати свою державу також

із ґеоґрафічного боку. Ацтекські мапи, мальовані на тканинах із волокна, улегчували йому значно його наміри З Мехіка вийшов цілий ряд експедицій, під проводом по части самого Кортеца, по части під проводом його підвладних. Наводимо сю часть історії відкритя центральної і північної Америки для звязи, цілком не вважаючи на се, що резиґнуємо з сінхроністичного представлення річи.

Насамперед виринуло бажаннє, знайти ту водну дорогу через середину Америки, якої шукав надармо Колюмб. В тій цїли вислано Крістоваля Д' Оліда і Гуртадо Де Мендоца, але вони вернули з Нікараґуи і Гондурасу з тою немилою відомостю, що така дорога якої вони шукали, не істнує. Длятого Кортец звернув ся на північ, і в рр. 1523 і 1524 розслїджено докладно береги обох океанів, але цїли не осягнено. Отже ту надію мусїли закинути, але тим живійше взяв ся намісник до дальшої працї пізнання центра Нової Еспанії і там зміцнити своє панованнє. Альварадо опанував майську державу Ґуатемаля, яка щойно від 1500 р. стояла в дуже слабих звязках із Мехіком, і дійшов аж до нинїшньої републики Сан Сальвадор. Місто тої самої назви заложено 1525 р. На беріг Гондураса вислано Д' Оліда, але він стояв по сторонї старого інтриґанта Веляскеца, як незабаром показало ся, і його віддав на смерть катам шурин ґуберватора Франсіско Де ляс Казас. Кортец, подражнений заведеними надїями, вибрав ся сам у жовтнї 1524 р. до Гондурас і перебоєм перейшов через ворожі орди, а опісля через неприступні багна; та дорога завела його в кінцї на караібський беріг і уможливила їзду морем до Вера Круц. Опісля настала павза в експльорацийній дїяльности, бо Кортец уважав відповідним станути на цїсарськім дворі, довідавши ся, що на нього заставлювано сїти в Мадридї і Га-

ванні. Карло V дав йому в Толедо авдієнцію, якої просив, іменував його маркізом, — з тим іменованнем він уже довго носив ся — і дав йому найвисшу власть над усіми військами в Новій Еспанії; але за одним разом не дав йому властивого панования, як можна було сього сподівати ся. Знеохочений вернув до Мехіка і жив тут кілька літ як приватний чоловік у своїх добрах, доки не обізвав ся в нім знов вроджений потяг до ділання і не спонукав його до орґанізації кількох далеких рекоґносцийних походів, закроєних на велику скалю. Одначе так само Мендоца, як і Діеґо Бецерра, яким приділено розслїджуваннє півострова Калїфорнії, знайшли смерть між своєю ворохобною дружиною, і лиш Гернандови де Ґріхальва пощастило ся лиш о стілько, що він відважив ся в імени новоеспанського правлїння займити забуту доси громаду островів Ревіллля-Жіґедос. Навіть сам Кортец мусїв знов покинути без якогось дїйсного результату півостров, тому що в рр. 1535—1357 звернув усю свою силу на здобутє Калїфорнії, а Улльоа, що вибрав ся 1538 р. в такій самій цїли, взагалї не вернув домів. Другий ряд експедицій, що їх піднято ще за житя Кортеца з Мехіка до континенту на північ, повстав за ініціятивою найвисшого цивільного урядника Нової Еспанії, віцекороля Нуньо Де Ґуцман і його наслїдника Антонїя Де Мендоца. Одначе спершу не вийдено поза 25° ширини і вдоволювано ся якийсь час заложеннєм стації Кулїякан. Тамошній командант Франсіско Васкец Де Коронадо казав через ріжних післанцїв вивідувати ся про казочні „золоті“ краї, Сонору та Аріцону, а коли до них дійшли дуже приманчиві вісти про тамошнє місто Сіболя, сам тамтуди вибрав ся на приказ Мендоци.

Похід Коронада — в очах Еспанцїв як цїлковита невдача — має величезне ґеоґрафічне зна-

чіннє. Його військо, за яким плило багато кораблїв у гору по при беріг калїфорнїйського заливу, перейшло через пусті степи Сонори та довідало ся на своє велике розчарованнє, що містична місцевість Сіболя — на думку Сімпсона ідентична з містом Цунї на рікою Ріо Вермехо, заселеним спокійними Індіянами з роду Пуебльос — анї трохи не справджувала тих численних переказів. Коли сам Коронадо йшов у середину краю, то його офіцир Мельчіор Діяц держав ся берега і при долїшнім бігу ріки Ріо Кольорадо — на заходї — стрінув ся з фльотилею під командою Аляркона, що запустила ся досить далеко в велику ріку. Алярков узяв Сіболю за пункт опору, щоби звідти висилати далекі екскурзії в пограничні краї. Ґарсія Льопец Де Корденао пішов у північно-західнім напрямі і відкрив величавий каньон Кольорада; зрозуміємо, що він подав дуже живий опис тої дивної місцевости, яка ще нинї є Меккою для ґеольоґів і ґеоґрафів. Гернандо Де Альверадо звернув ся на схід і перейшов простір, між Спокійним та Атлянтийським Океаном. Незадовго пішов за ним сам Коронадо і не бояв ся зайти далеко у прерії. Ріку св. Петра і Павла, що недалеко від неї зимовано, мали вони за Арканзас, а на ріцї Ріо Ґранде знайдено теж каньон. Знавцї признають правдоподібність здогадови, що Коронадові товариші, поділені на партії, завернули ся аж над рікою Міссурі. Лїтом 1542 вернув до Кулїякану відважний вожд; на неласкаве приняте у віцекороля, ненасиченого в жадобі золота, він собі нїяк не заслужив. Його визначні результати кінчать дослїдну дїяльність Еспанців, що панували в Мехіку, на довший час. Хуан Родріґец Кабрільльо, що хотів у 1542 р. далї розслїдити беріг, дістав ся мабуть аж до 43° півн. шир. Поволї осїдали Еспанцї також у Старій і Новій Калїфорнїї, а по яких сто лїтах зани-

мало віцекоролївство Нової Еспанії менче більше такий обшир, який задержала мехіканська републїка до 1840 р. В тім році дістали ся краї Техас, Новий Мехіко, Аріцона і Нова Калїфорнїя в посїдане Сполучених Держав.

Кортец не дожив уже в Мехіку великих дїл Коронада. Він був у суперечцї з Мендоцою з того часу, коли той хотів йому перешкодити в несенню дальших жертв для пізнання Полудневого Моря. Тому він порішив віддати справу до висшої інстанції, вернув другий раз до рідного краю і брав участь 1541 р. в здобуванню Альжіра. Одначе цїсар і король не зробив нїчого иньшого для нього, що так значно побільшив його державу, лиш потїшав його, і Кортецова доля була така сама, як його попередника Колюмба. Здобувець Мехіка помер у 1547 р. маючи мало признання від сучасних. Зазнав він також „вдячности дому Австрії“, якого найбільшим репрезентантом був власне Карло V.

Доси обговорювані експедиції, щоб узяти також північну Америку під власть еспанської корони, мали пункт виходу в Мехіку. Але також і в західно-індийських віцекоролївствах жив той самий дух, і тепер буде нашою задачею, розглянути ся загально в тих працях. Пригадуємо собі, що Понсе Де Леон хотів заняти Фльоріду, але не мав у тім щастя. В 1520 р. сподївав ся осягнути свою цїль, але знов воєнні Семінолї відбили його напад, а їхнїй стріл з луку зранив його так, що він незадовго наслїдком того помер. Дальше на північ прийшов на східний беріг Північної Америки майже в тім самім часїВаскец Айльон (Ayllon); його стрінула смерть на березї північної Каролїни, а те саме було гаслом до розпущення його експедиції. Над докладним означеннєм північного берега мехіканського заливу працював особливо намісник Ямайки, Франсіско Де Ґарай

(Garay), що на його припорученнє перевів дійсно капітан Альварец Де Пінеда помір і опис берега. Величезною „Рікою св. Духа“. (Rio Del Espritu Santo), понад яку він ішов, не могло бути нїщо иньше, як обставини вказують, лиш Міссісіпі. Між обширами, належними до Мехіко і тими, які заняв Ґарай, була по правительственному розпорядженню границею ріка Ріо Пануко, що впадає коло Тампіко. По смерти Ґарая взяв собі Нарваец, колишнїй противник Кортеца, за задачу окупувати на стало прибережні краї, що їх пізнав Пінеда, але його давнїйша невдача переслїдувала його і тепер. Разом із ним згинуло і майже цїле його військо, і лиш чотирьох людий виратувало ся, між ними найспосібнїйший Кабеса Де Вака. Їх приняло ввічливо індийське племя Алябамас; вони з'уміли запевнити собі прильність племени деякими лікарськими порадами; вони йшли безнастанно на захід і стрінули по переходї „великої ріки“, Міссісіпі, слїди Еспанцїв. Тими слїдами зайшли до Кулїякану, де тодї був командантом той Діяц, що незадовго потім брав участь у подорожі Коронада. Ті чотири мужі, що остали при житю, оповіли про сумний конець Нарваеца.

Дотепер уже двічи мусїли ми згадувати про велику північно - американську ріку, якої індийська назва значить: „батько від“. Але ми не занимали ся нею близше, і до того часу нї один з Европейцїв по нїм не плавав. Властивим відкривцем ріки Міссісіпі є Гернандо Де Сото, один із членів того штабу визначних людей, які привіз був Педраріяс Де Авіля з собою до Америки. Сото служив до 1538 р. в центральній Америцї, але досить надивив ся на тамошні невідрадні обставини і тому оглянув ся за иньшим кругом дїлання. 31 мая 1539 р. приплив зі значною фльотою і військом на беріг Фльоріди і стрінув ся там з одним Еспанцем, Хуаном Ортіцом, якого туди нагнала

дружина Нарваеца, який жив між Індіянами і міг стати в пригоді своїм краянам, як знавець тамошнього язика і краю. Серед тяжких борб перебив ся Сото до середини краю; Індіяни, що йому часто ставили опір, мали страшний звичай здирати шкіру з голов забитих і ранених. Передтим ніхто не думав про звичай скальпованя. Сото занепав на тропічну февру і помер 21 мая 1541 р. Також Ортіц не пережив його довго. Люїз Де Альварадо обняв команду, але мусів скоро знов вернути над ріку Міссісіпі, через яку перейшов був іще під Сотом; тут зимували вони, а зимованнє було страшно прикре. Як тільки позволив на се стан води, збудували собі Еспанці при помочи впрочім цілком недостаточних приладів сім суден, на яких плили долї рікою, та хоч мусїли перебивати ся через індийську фльоту Каноів (Kanoes), що загороджували їм дорогу, вплили незадовго до Мехіканського заливу і плили опісля на захід попри беріг краю Техас. Колиж їх нужденні кораблї порозсихали ся, перемінила ся їх плавба попри береги у мандрівку по березї. Індіяни показували Еспанцям, що ще остали при житю, дорогу до граничних новоеспанських сторожий, де їх принято на приказ Мендоци ввічливо і заопікувано ся ними. Так також похід Сота мав сумний конець; колиж одначе позначимо на мапі дороги, які перейшли Коронадо і Сото, то переконаємо ся, що Еспанці звиділи були вже досить значну часть північно-американського континенту в першій половині 16 ст.

Одначе пізнаваннєм атлянтийського берега континенту занимала ся Еспанїя далеко менше. Муж, про якого тутки треба згадати, не був навіть Еспанцем з роду, а Портуґальцем, Ґіменно Ґомес (Gomes, по еспаньски Gomez), що покинув рідний край враз із Маґеляном, служив у Кастилїї. Він був на тім кораблї, що потайки відлучив ся

від громади команданта і вернув окремо сам один; було се дійсно актом зради, і хто знає, чи Ґомеса була би не поминула кара, якби не те, що треба було його широкого космоґрафічного знання. Він був одним із делеґатів згадуваної в IV роздїлї Юнти у Бадахоц; він висказав здогад, що мусить істнувати переїзд у північно-західнім напрямі, і обовязав ся його вишукати. Не потрібуємо говорити про се, що він не знайшов такого переїзду; одначе важним результатом його їзди було те, що докладно пізнано беріг від Массачузетсу (Massachussets) аж до заливу Чесапік (Chesapeake). Край над гедзненським заливом, який легко можна знайти на мапі, носив довший час назву „землї Естебана Ґомеца“ (Tierra de Esteban Gomez).

На тім кінчимо оповіданнє про діяльність Еспанців, як відкривців, на півночи і звертаємо ся до иньших околиць. Про обставини, серед яких увійшли під панованнє Еспанії чотири — теперішні — вільні держави себто: Ґуатемаля, Нікараґуа, Гондурас і Сан Сальвадор, вже була мова, і ми маємо лиш дещо додати ще про полудневу часть середньої Америки. Коли, як згадано, в 1516 р. відкрито залив Нікоя, вибрали ся Хуан Соляно і Альваро Де Алькуня (Alcuna), з нездорових, фебричних прибережних поясів краю, званого „tierra caliente“ на височину „tierra fia“, де були далеко лїпші умови для кольонїзації. В Еспарца (Esparza) заложили першу осаду, але вже 1522 р. стало місто Картаґо, положене в самій серединї істму, резиденцією ґубернатора. Здаєть ся не переводжено там завзятих боротьб, бо Індіяни були, що правда, цивілїзовані і стало поселені, але не належали до більшого народа, спосібного до оборони, що жив далї на півночи. Коли і длячого край названо Костарікою („дороге побереже“), не знати; висказувано навіть іронїчно гадку, що та назва має противне значіннє, бо хоч як урожайна

та височина, то прибережні околиці дають мало жерел доходу. Корділєрські долини, до яких є прикрий приступ, здобував Хорже (Jorge) де Альваразос від 1530 р., а коли коло 1540 р. обняв ґубернатор Дієґо Ґутієррец (Gutierrez) заряд над самостійною тепер провінцією, то можна було її вже називати цілком здобутою.

Менше просто уложили ся відносини на півночи полудневої Америки. Ми дізнали ся, що ріжні проби заселення берегів Венецуелї і Нової Ґранади не вдали ся, бо не можна було поконати опору хоробрих і вправлених у бою тубольців, яких означувано спільною назвою Караібів. Аж від 1520 р. почато закладати кріпости на берегах, яких залоги безнастанно воювали з Індіянами. В тім часї зачинає ся той цікавий епізод в історії конкістадорства, про який так багато говорить ся, а дуже часто представляє ся його зовсїм хибно, себто що нїмецький елємент обнимає головну ролю. Найбільша часть еспанських істориків не укриває свого упередження до чужинців, яких вони ненавиділи усюди як нелюбих конкурентів, і так досить розширив ся погляд, буцім-то нїмецькі наємні жовнїри допровадили страшливою лютістю супроти населення до того, що цїсар відібрав їм надані привілеї. Як було дїйсно, знаємо нинї досить докладно, а то дякуючи студіям Г. А. Шумахера, що як німецький мінїстер-резідент в Санта Фе ді Боґота (Sta Fe di Bogotá) мав нагоду розслїджувати докладнїйше жерела; в тій столиці Колюмбії удержали ся ще деякі ремінїсценції про Нїмців з 16 ст. Найдостовірнїйшою показала ся писана віршом хронїка Кастеляноса, що почав був свою карієру від жовнїра в жадобі слави і золота, але опісля став духовним і як парох в однїй відорваній від сьвіта місцевости написав ту памятну історичну працю, що між иньшими зраджує також отверту го-

лову для питань фізичної ґеоґрафії. Кастеллянос оповідає, як легко пізнати, правдиво і безпартийно, і в осьвітленню, яке кидає на історію злиднів Німців у Венецуелї, представляє ся неодна річ инакше, ніж перше думали.

Що тут як раз треба шукати властивого золотого краю, „Ель Дорадо“ — се було в двацятих роках 16 ст. загальне переконаннє. Г. А. Шумахер пояснив нам також і сей міт про золото. Відповідно до його вказівок шукано Дорада в долинї над горішним бігом Амазонки або на північ, а 1541 і 1544 р. вислали Еспанцї властиві експедиції до шуканя того пожаданного краю, що як усї казочні краї зміняв із часом своє місце, а 1595 р., коли Сер Вальтер Ралєй (Raleigh) був в погонї за „Новим Дорадом“, то його шукано зовсім деинде. Як бічна галузь сеї повірки є переказ про „позолочуваного“ кацика над озером Ґуатавіта недалеко Боґота, про якого говорив А. Гумбольдт. Добро з такою славою мусїло мати в очах людий того часу нечувану вартість, і тепер ми зрозуміємо, длячого великий торговельний дім Вельзерів побивав ся так за титулом посїдання, наданим йому Карлом V. По новійшим розслїдам Геблєра (Haebler) одержали були вже в 1528 р. Венецуелю як ленно Гайнріх Еґінґер (Ehinger) і Єронїм Зайлєр (Sailer), а в 1531 р. перейшло ленно на Вартоломея Вельзера, який цїсареви виплатив великанські суми наперед, не можучи числити на безпосередний зворот. Золотий край мав ручити за них.

Не було иньшого способу до визискування здобутих країв, як сей, який приладнувано в подібних разах: Вельзер звербував громаду випробуваних ляндскнехтів, яким припоручив свою справу, та післав їх під проводом Амброзія Еґінґера, брата Гайнріха, до свого ленна, щоб його взяти в посїданиє. Тому що Еґінґер походив із Тальфінґен (Thalfingen) коло Ульму, називано його також

по звичаю того часу часто Дальфінґером, а багато разів уважали ті два імена за приналежні двом ріжним особам. Попри нього згадати треба про підкомандантів Федермана і Гогермута. Взагаліж не можна заперечувати, що німецькі жовніри, які також дома не виховували ся в найлагіднїйшій школї, допускали ся ріжних насильств; однакож з одної сторони Еспанцї самі як найменьше до сього покликані, щоб робити иншим закиди лихого обходження з Індіянами, а з другої сторони можна вже тепер уважати за факт, що німецьку окупацію застановлено в її перших початках цілком не задля сеї наперед проголошеної причини, лиш радше тому, що Еспанцї вміли перешкоджувати чужинцям раз за разом. Ляс Казас, якого памяти треба віддати честь за се, що дав відчувати полекші та помагав мученим Індіянам, при описї нелюдських поступків Німцїв був під дуже сильним впливом не лиш почутя людяности, але й несправедливого патріотизму. Кождим разом господарське вихіснуваннє краю не зробило нїякого поступу, навіть коли Федерман, що в походї в гори Нової Ґранади здобув великі скарби, самовільно покинув свою посаду і поїхав до Еспанїї. Також Франконський лицар Филип фон Гуттен, що появляє ся на аренї діяльности 1535 р., не був у силї направити відносин. Тодї постановив Вартоломей Вельзер 1545 р. поручити свому синови, що так само називав ся, важну місію заведення сталого ладу в тамошних справах, і так зачинає ся останнїй акт траґедії судьби. Правда, фон Гуттен і молодший Вельзер скоро злучили ся, але Еспанцї, що в дїйсности були лиш скритими противниками, виступили тепер отверто до боротьби. Найвисший суд „Авдієнсія" в Сан Домінґо, іменував із легковаженнєм нїмецьких ленних прав намісником Венецуелї поганого Хуана Де Карвахаль (Carvajal), а сей, не можучи нїчого вдїяти в отвертій боротьбі,

напав у ночи на табор Вельзера, дістав його і фон Гуттена в свої руки та казав їх обох — після сумаричного засуду военного суду — покарати смертю; було се у великий тиждень 1546 р. Правда, сей поганий поступок пімстив ся на нім, бо коли на Гаіті довідали ся, яку страшну зроблено похибку, вислали до Венецуелї з широкою властю Хуана Переца Де Тольоза, який з своєї сторони віддав нужденного Карвахаля на смерть. Одначе дім Вельзерів, якого начальник буцїм то з цїсарської ласки не мав нїчого крім коштів, журби та в кінці ще дуже сильного болю душі, вицофав ся цїлком зі спілки з нещасним краєм, не резиґнуючи однак формально зі своїх прав, бо те стало ся аж 1555 р. В 1550 р. став Хуан Де Віллеґас намістником Венецуелї; Нова Ґранада, яку вдало ся остаточно здобути Ґранадийцеви Ґонцальови Хіменесови (Jimenez) Де Кезада (Quesada) 1536 р., одинайцять лїт опісля одержала титул самостійного ґенерального капітанату.

Слово „Перу“ — властиво Біру — почули Еспанцї перший раз, коли 1522 р. зачали походи та виправи на панамський просмик. Зразу був се лиш малий край в теперішній Колюмбії, та аж поволи увійшло в звичай уживати сього слова в розмірно широкім значінню. Лиш дуже неозначені, темні відомости про край, його скарби та иньші чуда доходили до здобувців Дарії, але як раз такі містичні оповідання мали велику притягаючу силу; край, що ожидав Еспанців, дійсно ледви змогла собі змалювати їх незвичайно буйна фантазія. На височинї озера Тітікака в Андах, званій Пуна, жив давно культурний нарід Аймарів (Aymará), який був здає ся дуже подібний до Тольтеків, мешканців старого Мехіка. У них повстала держава „Інків“, яку заложив здаєть ся Манко Капак (Capac) коло 1000 р. по Хр.; пануючий рід належав до племени Кічуа (Quichua), що скоро

зілляв ся з Аймарами в одно. В щасливих війнах здобули Інки велику часть полудневої Америки, а в тім часї, про який власне мова, розтягала ся їх власть над цілим теперішним Перу і Еквадором, та над граничними частями Колюмбії, Бразилії, Болївії та Чіле. Александер Гумбольдт знайшов у одного старого начальника близько Ріобамбас рукопись, писану в Пуруґвайській мові, що панувала там перед кічійською; в тій рукописи обясняють королеви Абоматга (Abomatha) сьвященики його краю, що остання страшна вульканічна катастрофа означає, буцім то старі боги мусять уступати та робити місце новим. Незадовго потім стало ся так дійсно, коли Інки запанували над краєм коло Кіто (Quito).

Держава Інка була в своїм роді основана на патріярхальній, цілком теократичній підставі. Пануючі називали ся самі „синами сонця“ та казали собі віддавати майже божеську честь. Культ звізд, а властиво служба їх стояла без порівнання висше як у Мехіку, хоч при деяких виїмкових нагодах складано теж людські жертви. Сьвященники, а до них причисляли ся „дївиці сонця“, зорґанїзовані на взір римських Вестальок, та шляхта — „сьвяті та лицарі“ — були цілком відокремлені від простого люду, серед якого цілком не було соціяльних верств. Уся земля належала до Інків, а кождий з них сидів на частині, придїленій йому державою. Незвичайно високо стояла управа землї, а багато причиняли ся до сего купи птасячого гною (ґуано), що призбирували ся на березї; Перуанцї заслужили собі на похвалу також як будівничі та ремісники. Властивого письма вони не знали, але пестрі шнури до запамятування („quipos“), заступали його в певній мірі та давали особливо властям добрий спосіб подавання своєї волї підданим. Се було дуже потрібне в так високо розвиненім державнім орґанїзмі. Система

добрих доріг служила до комунікації, в якій розумієть ся властивий нарід мав дуже малу участь, бо кого без означеної цїли подибано на краєвій дорозї, сей підпадав карі. Ті штучні дороги йшли все в простій лїнії та перетинали гори сходами, а те було цїлком можливе в краю, де не уживано зьвірів до запрягу, нї возів; у рівних відступах були побудовані доми для післанців. Багато довідали ся в новійших часах із порозкриваних гробівців, перед усїм на цвинтарі в Анконї (Ancon), де пошукували Райс (Reiss) і Штібель (Stübel); умерлих муміфіковано в позї схиленій до землї, а предмети, які їм подавано до гробу, позваляють добре зобразити собі староперуанський промисл. На таку в своїм родї щасливу державу напали захланні та кровожадні Еспанцї.

Трьома людьми, що зі здобуття Перу зробили щось як рід спілкового інтересу, були: знаний нам уже Франсіско Піцарро, чесний старий вояк Дієґо Альмаґро та духовний Фернандо Де Люке (Luque), який давав гроші потрібні для підприємства. Перший раз вийшли на сушу нещасливо, і так 10 марта 1556 р. заключили формальну угоду, що запоручувала поворот із більшою силою. Всеж таки і тепер мусїли вони усунути багато перепон, між тим не найменшу ту, що намісник Панами хотїв заказати експедицію, коли вона вже виплила. Піцарро, що вже був далеко на полуднї, взяв ся за остаточний спосіб; поїхав сам до Еспанії та старав ся у Карла V. виєднати усуненнє заказу. Тут увінчали ся його труди щасливим результатом, і його іменовано аделянтадом (намісником) Перу. З тим титулом виходить він із весною 1532 р. на перуаньский беріг та в кількох днях прибуває до Кахамарки (Cajamarca), де його дожидає Інка Атагуальпа (Atahuallpa). Останнїй позбув ся саме тодї свого брата і співреґента Гуаскара (Huascar), і з тої причини не мав відваги ставити

опір малій, ледви з 200 людей зложеній громаді Еспанців. Перша авдієнція відбула ся без особливих випадків, але плян Піцарра, заволодіти королем, був уже уложений, та коли Атагуальпа пішов із великою, але неузброєною дружиною до табору Еспанців, щоб віддати візиту, виступлено з пляном нападу на безборонних та страшної різні. Увязнений Інка прирік величезний окуп, коли його пустять на волю, і додержав слова; Клеменс Маркгам (Markham) обчисляє вартість золота, яке дістав Піцаро протягом несповна двох місяців, на більше як $4^1/_2$ міліона дукатів. Та все таки нужденний Піцарро спрятав того нещасного короля, що вже перед тим завинив сильно своїм поводженнєм з Гуаскаром, буцім то судовим засудом і думав, що тепер буде можна скоро закінчити підбій. Одначе ще довший час мусїв успокоювати місцеві бунти, а Хуан Піцарро, найліпший з пятьох братів, що брали участь у здобуванню, втратив жите при обороні міста Кузко, яке облягли бунтівники. Коли сю небезпеку усунено, головно при несподіваній інтервенції Альмаґра, вибухла між ним і його колишнім приятелем Піцарром отверта домашня війна, яка покінчила ся одною битвою на некорисіть першого. Гернандо Піцарро, що обіймив команду по братови, казав задусити в вязниці полоненого Альмаґра, і за той поганий злочин мусїв опісля покутувати довгі літа як вязень стану. Також Франсіско Піцарро, що заснував 1536 р. місто Ліма і рядив там як віцекороль, упав жертвою морду зі сторони приятелів Альмаґра. Природним провідником Еспанців був тепер молодий Альмаїро, якого доля мала також незадовго сповнити ся.

Просто анархістичні обставини у здобутім краю спонукали превительство завести лад при помочи осібних комісарів. Таким мужем довіря був Крістоваль Вака де Кастро, що перший прибув

до Перу; син Альмаґра не узнав його і виступив проти нього ворожо, а коли сей узяв його в полон, згинув із руки ката. Претенсії до уряду намісника підніс тепер останній осталий при житю брат, Ґонцальо Піцарро, однак Де Кастро зумів його заспокоїти тимчасовою загодою. Колиж однак гідність намісника одержав Бляско Нунец (Nuñez), вибухла отверта ворожнеча між ним і Піцарром, і Нунец згинув підчас одної стрічі коло Кіто (Quito) побіджений. Розгніваний до остаточности, вислав Карло V. по нім Педра Де Ґаска (Gasca), духовного, що мав панувати в Перу з властею диктатора. Також проти сього збунтував ся Ґонцальо Піцарро, і довший час хитала ся вага побіди на обі сторони, аж 9 цвітня 1548 р. віднесли цісарські жовнїрі остаточну побіду недалеко Кузко (Cuzco), і останній з Піцаррів мусів піти на шафот. Панованнє Де Ґаски має славу, що було дуже розумне, і коли він вернув 1550 р. до Еспанії, то нове віце-королївсто можна було назвати під кождим зглядом сильною та упорядкованою державою. Його дальша доля не має нїчого більше спільного з історією відкрить.

Одначе підчас того, як здобувано та успокоювано Перу, вийшли звідтам два підприємства, що мали більше ґеоґрафічне значіннє. На початку треба згадати тут про божевільно сьмілу виправу Альмаґра до Чіле, яка припадає на рр. 1535—1537. Приманюваний усякими улудними надіями нечуваних скарбів полудня, вибрав ся сей неустрашений чоловік у дорогу через височину Андів, попри озеро Авляґас (Aullagas); та коли туди мали дійти до берега, мусіли перейти один ланцюх Кордільєрів, а те могло було випасти на затрату усіх. Енерґія Альмаґра зробила також перехід через гори можливим, та коли остаточно знайшли ся на чілїйській прибережній рівнині, оглянули цілий беріг аж до Ріо Мавле (Maule) під

— 35° ґеоґр. шир., а вимріяні в снах скарби не хотїли знайти ся. Підчас повороту остали Еспанцї над морем і завернули ся без значних шкод через пустиню Атакама. Від Арекіпи (Arequipa) звернув ся опісля Альмаґро знов до височини, щоб узяти участь у перуанських подїях, як висше описано.

Другу експедицію про яку тут згадаємо, провадив Ґонцальо Піцарро 1540 р. з Кіто до хибно називаного „цинамонового краю"; в дїйсности було се „ель Дорадо", за яким він ганяв ся. Щасливо перейшли вони через великанські гори, але в пралїсах над рікою Ріо Напо вийшов сьмільчакам запас поживи, а щоб собі їх здобути, зробили корабель із дерев, які з трудом порозрізували; провід над кораблем обіймив лицар Франсіско де Орелляна. Він одержав приказ достатчити поживи для залоги, яка нетерпеливо його ожидала, але цїлком уже не вернув. Так не остало Піцаррови нїчого иньшого, як спровадити свою невеличку дружину найгіршими дорогами до Кіто. Лиш небагато з його людий дійшло з ним на місце; більша часть погинула в лїсах та гірських провалах.

Що в еспанськім таборі стрінув ся Орелляна з чорною невдячністю, те не повинно дивувати. Але в дїйсности нема по його сторонї найменчої вини. Сильна струя ріки Ріо Напо пірвала його скоро, і він не міг навіть думати про плавбу горі рікою, а до того безнастанно грозила йому голодова смерть. Аж коли подибано по дорозї якесь індіянське село, то залога набрала трохи сил, й Ореляна, якому товаришив монах Карвахаль, приказав збудувати трохи сильнїйше судно, на якім мав плисти далї в долину; до них прилучив ся також і дотеперішний малий корабель, одначе з далеко меншою залогою. По десяти днях вплила ріка Ріо Напо до більшої, яка виглядала „немов безкрає море", і нею плили вони далї,

аж доплили до її устя. Без компасу мусїв Орелляна рішити ся на якийсь означений напрям, бо досї ріка не позваляла Еспанцям самостійно кермувати. Щасливо перебули вони масу води ріки Оріноки, а на острові Марґаріта привитали їх радо здивовані земляки. Орелляна поїхав до Еспанії і в 1544 р. поплив наново до устя ріки, по якій плавав недавно, та яка одержала його імя. Тим разом не мав щастя; тяжкі недуги забрали разом із великою частю товаришів його самого. Опісля звала ся велика ріка не „Ріо Орелляна“, а „Ріо дас Амацорас“, ріка Амазонок; до сеї назви дали підставу оповідання Еспанців із подорожий. Незадовго потім, як минули усте иньшої великої ріки, що впадає з лївого берега, теперішньої Ріо Неґро, приплили оба кораблї до сїл, заселених виключно женщинами. Карвахальови, якого опис удержав нам в історичнім творі Овієда, видали ся ті воєнно настроєні женщини амазонками („como amaçonas“), і так перенесено до полудневої Америки ту етноґрафічну дивовижу, що мешкала як сказано, після старих мап, в найнеприступнїйших закутинах Европи. Те, що вдїяв Орелляна, було, коли навіть признаємо, що він не мав же вибору, всеж таки незвичайне, і минули цїлї два столїтя, заки другий Европеєць, Француз Де ля Кондамін (Condamine), зважив ся піти його слїдами.

Так дійшли ми знов до східнього берега полудневої Америки, а тепер розглянемо ся, що вдїяли по другім боцї континенту Еспанцї; справою прибережного портуґальсько-бразилїйського пояса ми займали ся висше. Два мужі Янєц (Yañez) Пінцон та Хуан Діяц Де Соліс, що вже передтим були разом на західно-індіянських водах, злучили ся для спільної працї і в 1509 р. відкрили ріку Ля Плята, якої великанське лїйковате усте брали за початок пошукуваної морської дороги. Три роки піз-

нійше задумали провадити дальше свою діяльність, але тодї спротивленнє портуґальського правительства спинило виконаннє пляну. Одначе коли прийшла відомість, що Бальбоа дійсно бачив океан поза Америкою, вислано 1515 р. Соліса з цїлком докладною інструкцією, щоб відшукати те море зі сходу. Знов доплив він до Ля Пляти, але занехав усїх способів осторожности, коли вплив в її русло; він лише зількома товаришами удав ся на сушу; там повбивали всїх Еспанців індіянські стрільцї стрілами з луків з укритого місця. Кораблї не відважили ся плисти далї, а переведеннє дальшого відкритя арґентинсько-патаґонських берегів лишило ся, як знаємо, Маґелянови.

Одначе минуло ще чимало часу, заки еспанське правительство заняло ся поважнїйше справою кольонїзації тих країв, що на полуднє від Бразилії. В 1527 р. повстав над Ля Плятою перший форт Св. Духа (Santo Espiritu), а в 1535 р. дав Педро Де Мендоца, що мав титул аделянтада країв над Срібною рікою, почин до заснования міста Буенос Айрес. Про результати двох дальших десятків лїт довідуємо ся не лиш з еспанських жерел; ми маємо до розпорядку безпретенсіонально наівні, але очивидно дуже правдомовні ориґінальні писання одного Нїмця, що бачив той цїлий період конкістадорських подорожий як активний очивидець. Є се Ульріх Шмідель (Schmidel) із Штравбінґу; його біоґрафію подав Мондшайн, а Лянґмантель видав критично його рукопись, злобно пошкоджувану, що була вже розуміє ся і перед тим оголошувана друком. Також А. Домінґес (Dominguez) видав у 1891 р коментований рапорт із подорожи, разом із рапортом Альвара Нувеца Кабеци (Cabeza) Де Вакас, якийсь час ґубернатора країв над Ля Плятою. Останнїй, одна з більше людяних особистостий між конкістадорами, терпів багато напастий та невдячности, аж по багатьох

роках вдала ся йому сьвітло регабілїтація. Шмідель уродив ся в першій десятцї реформаційного віку та з наклону до авантурничого житя пристав до малої армії під командою Мендоци в Севілї. До степеня офіцира не дійшов здаєть ся наш Нїмець; він був усе простим жовнїром, але невважаючи на те кілька разів поручало йому начальство важні місії. Коли в 1553 р. був над Параґваєм, покликав його брат листовно домів, і він перейшов у невеликім товаристві, зложенім переважно з Індіян, цїлу теперішню державу Ріо Ґранде до Суль — справдї гідний товариш відважних конкістадорів. Був шість місяців у дорозї, і ми йому віримо, що переправа через ріки Парана та Уруґвай справляла великі трудности малій, не добре узброєній громадї. Однак Шмідель зайшов щасливо до Севілї, де мав полагодити важні припоручення в індійськім домі, а в другій подорожи дістав ся до Антверпії. На весну 1554 р. побачив своє родинне місце Штравбінґ, щоб замкнути повіки свому братови, за яким так горячо тужив все. Одначе він сам мав деинде спочити на віки. Будучи прихильником реформації мусїв покинути Баварію, перенїс ся 1562 р. до сусїдного вільного міста Реґенсбурґу і помер там по кількох роках. Власне та обставина, що він мав елементарне шкільне образованне та написав просто, отверто те, що пережив, надає такої вартости його розумним описам. Також і в нашім оглядї будемо ще часто на него покликувати ся.

Хоч місто Буенос Айрес мало одержати свою назву від доброго повітря, яке там панує, то все таки Мендоца по відважній оборонї того міста перед сильним нападом тубольців уважав конечним перенести властиву резиденцію пануючого в лїпше підсонє. Одначе те припоручив він новому аделянтадови Домінїкови Айолясови (Ayolas), а сам вернув до Еспанії. Лямбаре, головне місто сильного

ґуаранського племени, взяв Айоляс штурмом та зробив із нього резиденцію з назвою Азунсіон (Asuncion). Се нинїшня столиця держави Параґвай. Мала виправа на північ спричинила цїлковиту згубу війська, що в ній брало участь, і зараз потім вибрано вождом Мартінеца Де Іраля; аделантадо Кавеца, що прийшов просто з Еспанії, не міг собі здобути там поваги. Іраля поконав цїлком Ґуаранів, а опісля хотїв сам відкрити „ель Дорадо"; експедиція, вислана в тій цїли, з ґеоґрафічного боку найважнїйша. Відкрито Ґран Чако (Chaco) та Болївію і сполучено ся зі скрайними сторожами перуанського віцекоролївства. Одначе ми вже переконали ся більше разів, що еспанські пануючі задля свого самолюбства неохотно бачили кожде буцїм-то вдиранне їх власних земляків у сферу їх панування; так також Іраля дістав з Ліми виразний приказ, щоб не посував ся дальше. Дуже цїкава згадка Шміделя про делеґатів, висланих до віцекороля: „die sassen auff die post und furen gen Lieme zum gubernator", т. є. вони казали ся нести в гамаках службі, установленій (peones) нарочно в тій цїли. Іраля при повороті успокоїв бунт в Азунсіон та панував там до 1569 р. могутною рукою над кольонією, що постійно ставала сильнїйшою та обширнїйшою. Буенос Айрес відбудував 1580 р. ґенеральний капітан Хуан Де Ґарай (Garay) і надав йому давні його права, а на тім місцї, де моряки Маґеляна бачили характеристичну гору, повстало аж із кінцем 18 ст. місто Монтевідео.

Безперечно найбільші трудности мали Еспанцї при заводженню своєї власти в середнім та полудневім Чілє, де хоробрий нарід Арауканів, славний з кидання довгими списами, не дав себе поконати Інкам. Давнїйша історія сього подовгастого прибережного пояса, се, по оповіданню Поляковського, збірка лицарських чинів Індіян, що їх навіть

вороги мусїли признавати в епічних поемах, та еспанських жорстокостий. Знаємо, що старший Альмаґро зачав від експльотації Чілї, а північну часть причислювано ще в першій половині 16 ст. до королївства Ліма. Хоробрий Педро Де Вальдівія, якого імя живе в назві одного портового міста, посунув коло 1550 р. границї еспанських посїлостий аж до ріки Біобіо, що від того часу була північною границею свобідної Араукании. Автономію індіяньского простору признано офіціяльно в 18 ст., а також републїка Чілї, до якої належить „Аравко“ як власна провінція, обходить ся з тамошнїми племенами дуже оглядно.

Так покінчилиб ми огляд відкрить та підбоїв обох народів піренейського півострова в Новім Сьвітї; ще остає нам пізнати ґеоґрафічні погляди, що запанували в другій половинї 16 ст. Що „Америка“ є самостійною частю сьвіта, і що вона розпадає ся на дві маси континенту, получені лиш сухим помостом неодностайно широким, на тім пунктї всї цїлковито згоджували ся. Положеннє західно-індийських островів означено досить докладно. Зі знанєм Еспанцїв в 1571 р. познайомлює нас цїлком докладно Хуан Льопец Де Веляско, що в севільській школї „Casa de la Contratacion“ викладав космоґрафію; впадає в очи те, що у нього цїлком ще не приходить назва „Америки“, хоч вона вже від давна як згадано здобула собі право горожанства в дальшій Европі. Розумієть ся, недостаточно були ще знані атлянтийський, а ще більше пацифічний беріг північної Америки; чи дїйсно вже 1592 р. Грек Апостол Валєріян (Apostolos Valerianos), що хотїв вступити до їх еспанської морської служби під псевдонїмом Хуана Де Фука, відкрив остров Ванкувер (Vancouver), та прóлив, що відділяє його від суші, званий нині проливом Хуана Де Фука, те ще не зовсїм вияснене. Також і про

ту можливість, що Азія й Америка були з собою сполучені в підбігуновій части, говорило отверто багато ґеоґрафів того часу. Иньші очвидно означували з упертою сьмілістю на своїх мапах той пролив, який відкрив дійсно аж Берінґ, та звали його „fretum Anianum"; так теж звав його висше згаданий Веляско. Після Руґе те слово, над яким собі так ломали голови, появляє ся вперше на мапі Больонїна Цальтерія (Zalterio) чи Ґуальтерія (Gualterio?), виданій у Венециї в 1566 р; Зандлєр натомість є тої гадки, що рисівник мапи був під виливом космоґрафа Ґастальдї (Gastaldi), що згадує про Анїянський пролив у 1562 та 1568 р. Безсумнївно замітка Марка Поля, що далеко на північ від китайського порта Зайтун (Zaitun) є краї „Тольоман" та „Анїя", мали вплив на повстаннє того твору фантазії. Звичайно відношено Анїян до Аннам, але Зандлєр приймає радше Анїю за край „Аїну" (північний Япан), а Тольоман за „Ітельманїю" (Камчатку). Кількох сьмільчаків, як Сальватієра (1568), Мальдонадо (1588) та згаданий Хуан Де Фука, хотіли самі переплисти той пролив, а також не бракувало й иньших апокрифічних переказів, але аж москалеви Дешньову і данцеви Вітови Берінґови, що занимав ся спеціяльно російськими інтересами, вдало ся в першій половині 18 ст. відгадати стару загадку. Назва „анїянського проливу" виступає тут і там навіть кількадесяткіз літ опісля в ґеоґрафічних підручниках.

VI. Участь Французів та ґерманських народів у відкритях.

Про Французів, Нідерляндців та Німців є кілька разів згадка в попередних роздїлах. Говорило ся про підприємчивих купців із Дієп, місцями теж про їх справдї гіпотетичні морські подо-

рожі; імена: Бегайм, Штаден (Staden), Шмідель та історія Вельзерів у Венецуелї доказом, що також і Нїмцї відгривали ролю в історії відкрить. Однак очевидно судило ся їм тратити сили на службі у чужих або розвивати свою дїяльність бодай під чужою фірмою. Тодїшня конституція римської держави нїмецької нації не давала народови спромоги кидати на вагу власної національности. Лише в однім разї можна одного Нїмця в його національнім характері назвати відкривцем; се Зіґізмуд фон Герберштайн, якому разом беручи завдячує ся те, що західня Европа довідала ся про Россію та азийські пограничні краї.

Про Велике Московське князївство ходили темні поголоски, але попри торговельні зносини, що вели ся між ним і Новгородською Ганзою, не було жадної звязи, якаб лучила той далекий східний пункт із дальшою Европою. Правда, від 1486 р. ходили часами посли нїмецьких цісарів, а також поодиноких нїмецьких князїв на царський двір, але ґеоґрафія не зискала на тім нїчого. Аж посольство барона фон Герберштайн дало почин до сього. Походячи зі старонїмецького роду, але уроджений 1486 р. в Країнї, знав він добре тамошню словінську мову і тому легко присвоїв собі опісля й российський язик і тим способом міг зібрати багато відомостий, яких очивидно був-би хто иньший не зібрав. Він був перше в 1517 р., а опісля в 1526 р. в Москві; правда: його „Rerum Moscovitarum Commentari“ вийшли аж у 1549 р. у Віднї, але вже передтим було знаних багато подробиць із його поїздок, а мала розвідка про Сарматію, яку видав 1518 р. інґольштадський професор Іван Ек, пізнїйший противник Лютра, опирає ся в части на інформаціях, що їх подав Герберштайн, а в части теж на важній працї краківського канонїка Матея з Мєхова, яку витягнув недавно з забутя гамбурський ґеоґраф Міхов.

Люди довідали ся, що Дон пливе до Понту, а Волга (Rha, Itil, Etilia) до Каспійського моря, що ніде нема Ріпейських гір, що в західній Росії розтягають ся величезні мочари, що Біле Море є заливом Північного Ледового Океана, та що туди впадають ріки Мезень та Печора. Також і Урал увійшов у круг знання цивілїзованого сьвіта, а на мапі спритних дипльоматів появляє ся Об і його доплив Іртиш. Росія стояла тоді на вступі до власної епохи відкрить, бо з 1577 р. зачинають ся напади козаків під проводом Єрмака на Сибір, що здобули сей величезний край в казочно короткім часї на користь царів. Виходилоб поза межі нашого опису, займати ся докладнїйше відкритями козацьких конкістадорів.

Значні заслуги коло пізнання Північної Америки здобули собі Італїйцї, що часами служили в анґлїйськім або французькім війську. Передовсім стрічаємо ся з Джіовані Ґаботто, Лїґурійцем, що від 1461 р. жив у Венеції та опісля вимандрував з трьома синами, Льодовіком, Себастіяном та Сантом до Анґлії. В 1490 р. одержав він горожанство міста Брістолю, що тоді стояло на другім місці в королївстві. Звідси здаєть ся посилано вже теж кілька разів кораблї на захід які, правда, не могли похвалити ся жадними безпосередними результатами на полї відкрить, але всеж таки горожани сього підприємчивого міста зачали склонювати ся до такого роду ідей. В марті 1496 р. одержав батько Ґабота (Gabotta), що звичайно виступає під іменем Джона Кабота (Cabot), від короля Генріха VII патент на подорожі в цїли відкрить, до чого здаєть ся багато причинили ся відомости про Колюмбові подорожі. Кабот приплив у 1797 р. до північно-американських берегів та пізнав досить великий прибережний шмат; давнїйше Лябрадор мав бути тим краєм, що його він відкрив, і той здогад мав теж багато арґу-

ментів за собою, але Давзн (Dawson) доказав правдоподібність, що Кабот був близше на полудне, а саме коло Нової Шотляндії та бретонського рога. Отже він перший бачив американський континент, і здаєть ся, перший на нім станув. Чи він зараз у найблизшім році відбув таку саму подорож у тім самім напрямі, не знати; Еррера (Errera) признає, що така подорож відбула ся, але не певне, хто був провідником. Джон Кабот, тоді вже в старшім віці, уступає від того часу на бік, а його місце займає Себастіян, чоловік, якому далеко менче можна було завірити, та якого не можна увільнити від закиду самохвальства та безосновних тверджень. Герріс (Harrisse), один з найперших знавців того часу ставить сина як чоловіка без порівнаня низше від батька та робить йому закиди, що радо строїв ся в чужі пера та присвоїв собі славу батька. Тому мусимо на всї його дїла покласти знак питаня.

Те, що звичайно говорить ся про Себастіяна Кабота, можнаб так зібрати; по другій північно-західній подорожи в 1503 р., про яку нема певних відомостий, вступив у 1512 р. в еспанську службу, яку однак заміняв знов 1517 р., за анґлійську, бо не міг там перевести в дїйсність своїх плянів. Також другий раз з'єднав собі його цїсар Карло V., і в 1522 р. зачав він переговори з Венеціянцями, щоб під їх еґідою знайти через Північну Америку переїзд, якого істнованнє було здогадом. Знов стрічаємо його еспанським пільотом із припорученнєм перепровадити віддїл війська через недавно відкритий пролив Маґеляна, але він завернув ся вже коло Ля Пляти. Через те, що завів у надїях своїх службодавців, мусїв кілька лїт просидїти на банїції на альжірськім березї. Від 1547 р. жиє знов в Анґлії, безнастанно занятий плянами винайдення нової дороги до Китаю. Помер коло 1557 р.; був се менче чистий характер, про який в най-

ліпшім разї можна сказати те, що його неспокійний темперамент здержував його від виконання гарно уплянованих проектів.

У слїди старшого Кабота вступив тепер знаний нам із давнїйшого оповідання Кортереаль, але ми старали ся вже віддати справедливо честь і Портуґальцеви Ґомесови, висланому Еспанцями. Між Кортереальом і Ґомесом, до остатного далеко близше, станув що до часу Фльорентинець Джіованнї Да Верраццано (Verrazzano), якого біоґрафію старав ся подати в наших часах між иньшим особливо Гіґ (Hugues). Дехто хотїв вказати, що Верраццано ідентичний з корсарем Жаном Фльореном (Florin), повішеним на приказ Карла V за рабунки на морю; Пераґалльо (Peragallo) підпирає ту ідентичність, і має до того причини. В 1523 р. поплив сей у всякім разї добре обізнаний з навтикою, моряк з припоручення короля Франца I з Дієп, до американського берега, на якім станув у теперішній державі Північна Каролїна. Він плив спершу на полудне, опісляж знов на північ, і досягнув 50^{0} півн. ш. Маючи все на думцї докладне пізнаннє берегів, нерадо плив ночами. Йому завдячуємо спостереженнє, що послужило Александрови Гумбольдтови за основу до нової клїматольоґічної системи, а то що два місця в тій самій ширинї можуть мати дуже ріжне підсоне. Аж у ширинї Ню-Фундлєнду перервав Верраццано плавбу в північнім напрямі; сю подорож описав він таким способом, що зраджує висше образованнє у того чоловіка. Герріс зазначує, що з того опису виходить, буцїм то контінент Північної Америки не порозриваний на части, але відділений від Азії.

Майже чотири десятки лїт від того часу не беруть ся Французи до нових підприемств заморських подорожий на полуднї. В 1562 р. вибудували Ґуґеноти, що вимандрували з краю, в околицї, названій з того часу їх іменем, форт, який

охрестили по імени короля Карла IX Кароліною; одначе сей форт не міг остояти ся перед нападами Фльорідських Еспанців, їх релїґійних противників. Натомість один французький моряк дійшов був уже давнійше багато дальше на півночи до значних результатів. Жак Картіє (Cartier) з Сан Мальо, родинного місця неодного з відважних мореплавців, поплив 1534 р. до Ню-Фундлєнду, що по її мілких берегах вже від давна ловили норманські сьмільчаки рибу, і при тій нагодї відкрив устє ріки св. Льоренца. Остров Антікості, що лежить перед його властивим устєм, оплинено цїлком. Вертаючи туди в найблизших роках, оглянув іще докладнійше границї заливу сьв. Льоренца, а опісля вплинув у саму ріку, якою переплив попри індіянську кольонїю Кебек та попри гору Монрояль (Montroyal) — так її сам назвав — тепер Монреаль (Montréal). В однім близькім селї перезимував, а в липнї 1536 р. вернув знов щасливо до Сан Мальо. Його оповідання про „Канаду“, — таку назву одержав сей край, який Верраццана назвав був „Новою Францією“ — та про ланцюх великанських озер на захід від Монрояль викликали велике заінтересованнє, а один вельможа Франсуа (François) Деля Рок (Roque) казав собі формально надати як ленно той край, що мав перед собою таку будучність. Картіє мав обняти провід над кольонїзацією і заложив 1541 р. недалеко Кебек оселю, не ждучи одначе Деля Рока, що зі своїм приїздом дуже спізнив ся, покинув край, який ще мало надавав ся до сповнення таких обширних плянів. Проба кольонїзації не вдала ся, і Картіє мусїв 1544 р. віхати четвертий раз в устє ріки сьв. Льоренца, щоб забрати з собою до дому осталих, сильно розчарованих кольонїстів. Перемінити Канаду на французький заморський край удало ся аж пів сотки лїт пізнїйше досьвідному Самуельови Шамплєнови (Champlain), якого пригадує ще тепер назва озера

в стані Ню-Йорк. У всякім разї вже тодї можна було сказати, що панованнє Франції в Північній Америці зильно уґрунтоване, але в семилїтній війнї пропали всї доси здобуті користи.

Старший Кабот руководив ся в своїм підприємстві подібною цїлю, яка переважала у Колюмба та Маґеляна; хотів відкрити морську дорогу через Новий Сьвіт до корінних країв. У Верраццана та Картієра уступає ся тенденція на друге місце супроти того, що на першім плянї станули сподївані безпосередні практичні користи. Тепер щораз більше входимо в епоху, в якій уважає ся, знов із посторонніх мотивів, за найважнїйшу задачу знайти просту дорогу до Індії. Оба великі протестантські торговельні народи над Нїмецьким Морем стояли в дуже напружених відносинах або навіть на воєнній стопі з Еспанїєю, а дороги, які вели довкола рога Доброї Надії або проливу Маґелляна, були замкнені для льондонських та амстердамських моряків, коли вони собі їх не отворили перебоєм, як то часто бувало. Надія відкрити иньшу дорогу до Індії на півночи ожилювала та заплоднювала і так сильні прямовання обох ґерманських народів. Раз було оплиненнє Північної Америки, другий раз оплиненнє Азії на першім плянї. Нинї знаємо, що „північно західна" та „північно східна" дорога не практична для сьвітової торговлї, хоч не в рівній мірі; але 16 століттє не знало сього на своє щастє, та коли гонено за якимсь фантомом, то побіч дальших, немаловажних користий наукової натури дійдено до першого глибшого пізнання ґеоґрафічних відносин полярних околиць. Без такої великої побуджуючої сили булиб здаєть ся найнеприступнїйші околиці на земській поверхнї ще довго полишені самим собі.

З пляном північно-східної дороги виступив Себастіян Кабот, уже тодї старець, коло 1553 р.

Що Европа сягає лиш до 71° півн. ш., говорив уже Верраццано, а що також Азію можна оплисти довкола, то був погляд Оляуса (Olaus) Маґнуса, що був обізнаний з далекою північчю ліпше, як хто инший. Ріг „Табін“ — звано його „тїнею, що попереджає дійсний ріг Челюскін“ — був по Меркатору, що опирав ся на Плїнію, найдальше на північ висуненим пунктом Азії. Такий то був щасливий стан річей для московського торговельного товариства, заснованого за ініціятивою Кабота 1553 р., що ще в тім самім роцї вислано три кораблї під проводом Юга (Hugh) Уілюбая (Willoughby), Річарда Ченслєра (Chancelior) та Стефена Берру (Burrough). Корабель начальника Уілюбая та корабель Беррру'а бачили конечність перезимувати на ляпляндськім березї, а що не були приготовані на таку можливість, то з цїлої залоги нї один чоловік не вийшов із житєм. Оден Берру, що був на кораблї Ченслєра, не впав жертвою катастрофи разом зі своїми людьми. Тим щасливійший був Ченслєр. Він вплинув до Білого Моря, та на тім місцї, де опісля побудовано місто Арханґельск, заложив торгову стацію з тубольцями, так як перед 700 роками Отар, а навіть відважив ся поїхати до царського двора, де йому пощастило ся заключити корисні торговельні договори. Зараз 1556 р. був Ченслєр вдруге на Білім Мори, але з поворотом втратив на шотийськім березї свій корабель та житє. Рівночасно пробував теж Берру пізнати скандинавські береги, а опісля відкрив Нову Землю та Вайґач, але не міг доплисти до входу в Карийське море і вернув до Анґлїї. Московська компанія не дармувала підчас того також і під иньшим зглядом. Вона розглянула ся для торговельних цїлий в середній Росії, а в 1558 р. був її аґент Тома Дженкінзн (Jenkinson) в містї Астраханї, яке щойно перед кількома роками забрано Татарам;

звідси поплив Каспійським Морем і дістав ся аж у глибину Туркестану. В 1562 р. подибуємо того самого Дженкінзна в Казвині, де старає ся виєднати у перського шаха торговельні привілеї для своєї корпорації. Сей всесторонно образований чоловік знав також обходити ся з астрономічними інструментами, і тому зумів нарисувати дуже докладну мапу Росії та пограничних азийських країв. Лиш там, де сам не був, мусів здати ся на рисунок Герберштайна; також і у нього виплнває Об з озера Китайська, а шуканнє того озера на довший час завело ґеоґрафію Азії на хибні дороги.

В цїли здійснення пляну Кабота, що помер 1557 р., вислали Анґлійцї третю експедицію 1580 р. Були се два кораблї під командою Чарльза Джекмана (Jakman) та Артура Пета (Pet), що свого часу служив під Ченслером. Вони втратили один одного з очий, опісля з'їхали ся на східнім березї острова Вайґача, і були вже на Карийськім Морі, якого так бояли ся, але дальша плавба по водї, в якій було повно криг, здавала ся їм неможливою. З поворотом роздїлили ся вони ще раз, і то в останнє. Правда, Джекман зарядив перезимованнє на норвежськім березї, що щасливо повело ся і поплив опісля ще до Ісляндії, але від тодї не дав уже більше нїчого про себе чути. Пет вернув натомість до рідного краю і оголосив опис своєї подорожи, що дійшов до нас у знаменитій збірцї описів подорожи Геклюта (Hakluyt). Від тої невдачі закинули Британцї плян шукати на північному сходї пасажу до золотих та корінних країв, а полишили там поле до попису Голяндцям.

Тим завзятїйші та трівкійші були перші змагання винайти переїзд у західно-північнім напрямі. Очивидно Кабот не дійшов до сеї цїли, а й не лїпше повело ся 1527 р. якомусь Річардови Торнови (Thorne). Минуло пів столїтя,

заки узяли ся серіознійше до виконання сього проєкту, але власне тодї настав вік королевої Єлисавети, що в нїм розвинув ся сильнїйший рух на тім полї.

На рр. 1576—1578, припадають три подорожі Фробішра (Frobisher), з якими вязали ся радісні надії його земляків також тому, що він відкрив зараз із початку „північно-західну руду“; її мали зразу за дуже богату в золото, але в дійсности се металь без великої вартости. Не маючи доброї мапи та впрочім не цїлком спосібний до полярної плавби думав Фробішер, що в другій своїй їздї відкрив уже раз той пошукуваний переїзд, але в дїйсности був се лиш залив, що глибше врізує ся в сушу, званий нинї сундом Фробішра. „Meta incognita“ (незнана кінчина) віддїляє той сунд від пізнїйше названого Гедзенського (Hudson) проливу; правда, туди виплили теж Анґлійцї, але не пізнали його на цїлім обширі. З так шумно заповіданої „Маґелянової дороги на півночи“ не вийшло на разї нїчого.

Однак британська підприємчива вдача не заспокоїла ся. Богатий купець Уіліям Зендерзн (Saunderson) заснував товариство в цїли знайдення та використання нової дороги до Індії, і здавало ся, що Джон Девіс (Davis) був тою людиною, якої вимагали обставини. Девіс виплив у червнї 1585 р. з Дартмету, переплив попри Ґренляндію, хоч її не пізнав, і поплив далї на поперек широкого проливу, званого його іменем, між краєм „Land of Desolation“, який відкрив, і Північною Америкою, до берега Кемберленду, який оглянув майже аж до підбігунового кола. Певних даних про істнованнє такої дороги з собою не привіз був однак до дому. Та Девіс був сеї неконечно хибної гадки, що цїла північна часть Америки є лиш, здаєть ся, громадою віддїлених островів. Четверта проба Фробішра в 1586 р. не причинила ся до розвязання

сього питання ні трохи, і так знов звернено ся до Девіса, що вибрав ся в дорогу в маю 1587 р. і плив попри берег Ґренляндії аж до 72° півн. ш. Серед безнастанної боротьби з масами ледів, яких істоту він перший докладнійше поясняє, переплив він вдруге свій пролив і знайшов вхід до дороги Гедзена, яка оживила у нього великі надії, чого сьвідоцтвом лист до Зендерзена, написаний незадовго потім. Близька війна з Еспанією здержала дальше виконанне пляну і надала взагалі діяльности Анґлійців цілком иньший напрям. Документи, віднайдені недавно Фостером, познайомлюють нас з одною дуже цікавою історичною новістю, а то що Зендерзн та Девіс получили ся, хотячи спробувати доплисти до Індії довкола Африки — перший пункт задачі опісля так величаво розвязаної зі сторони Анґлії, зробити ріг Доброї Надії тим пунктом, що вяже Европу зі східною Індією. Девіс виплив дійсно 1590 р. кораблем „Самаританином," але Еспанці довідали ся про те від своїх шпіґунів і заступили йому при мароканськім березї дорогу. По кількох боротьбах зискали тілько, що Анґлійці мусїли завернути свій корабель.

Як довго жила Єлисавета, то наслїдком частих полїтичних непорозумінь можна було числити на висиланнє північно західних експедицій тим більше, що в особі льорда Уельзінґема (Walsigham) помер той з поміж впливових дорадників великої королевої, що мав у коронній радї перший і значучий голос у таких справах. Аж за Джемса I віджив знов експанзивний настрій. Генрі Гедзн, якого подибуємо тут перший раз, здобув собі велику славу вже в 1609 р. тим, що докладно розслїдив велику північно-американську ріку, що надавала ся до корабельної плавби, нинїшню ріку Гедзена (Hudson River). В рік опісля візвало його західно-бритийське товариство, щоб пізнав

водну дорогу на північ від „Meta incognita“ докладнійше, як Фробішер. Він зробив се, і справедливо називає ся сей пролив, що отвирає приступ до центра архіпеляґу при північно західнім переїзді, проливом Гедзена. Сер Томас Сміт (Smith) та Сер Джон Уольстенгольм (Wolstenholme) разом з иньшими патріотами постарали ся о засоби до подорожі Гедзена, з якої не вернув уже більше великий відкривець. З кінцем липня загнала його крига до селісберського острова (Salisbury), що попри нього виплив на велике, отверте море — на його гадку пошукуване Полудневе Море. Був се залив Гедзена, а на його березї, під 52^0 півн. ш. мали вони перезимувати. З тяжкою бідою намовив капітан до того свою непослушну залогу; його оправдана строгість викликала у них незадоволеннє, і в червнї 1611 р. недалеко рога Уольстенгольн вибух отвертий бунт. Бунтівники всадили Гедзена з сином і вісьмома вірними моряками на отверту лодку, а два кораблї, які вислано під Бетном (Button) та Іґремом (Igram) за ними в 1612 р., не знайшли й слїду по них. Однак Бетн привіз до Анґлії також одну потїшаючу новину, а саме, що приплив на ново відкритім морі приходить із заходу, і доходить до тої самої височини, як на отвертих океанах, отже що безсумнївно істнує звязь між заливом Гедзена і Полудневим Морем.

Така перспектива заохочувала до нової проби, а переведеннє її поручено капітанови Робертови Байлєтови (Bylot). Він був досьвідним моряком, а мав при собі помічника, що мабуть займав перше місце між британськими навтиками тої епохи. Уіллїям Беффін відбував уже раз подорож до Ґренляндії, і був би певно обняв начальну команду, колиб сам не зголосив ся, справдї з рідкою на ті часи безінтересовністю, що буде служити під Байлєтом за керманича. Та подорож є в історії

ґеоґрафії важна також і тому, що підчас неї Беффін перший зужиткував у практиці методу означування ґеоґрафічної довжини після віддалень місяця; теоретично заповідали користи сеї методи вже сто літ тому назад Йоган Вернер та Петер Апіян, але практичного ужитку ніхто ще з неї не робив. З кінцем мая 1615 р. приплив корабель „Дісковері“ (Discovery) до проливу Гедзена під командою Байлєта та шукав дороги на північ через канал Фокса, але не заплив далеко поза ширину острова Сутемптн-Іслянд (Southampton-Island). На тім острові студіював Беффін приплив та відплив у проливі і сконстатував, що сї явища є в звязи з Атлянтийським Океаном. Пізнанне того факту справило таке пригнобляюче враженне, що оба команданти безпроволочно здецидували ся на поворот, що відбув ся скоро і так щасливо, що корабель приїхав до Анґлії, не втративши нї одного чоловіка на покладі.

Залив Гедзена приносив лиш дуже малі користи, як зараз пізнали, та коли взагалї Анґлійцї не хотіли резиґнувати з вишукання північно-західного переїзду, то мусіли шукати ще дальше на північи. В тій цїли вибрав ся ще раз 1616 р. корабель Дісковері під тим самим проводом. Беффін переплив тепер просто через пролив Девіса і доплив до більшого моря, яке з вдячности названо на його честь заливом Беффіна. Тим разом станули Анґлійцї в тім місцї, де залив переходить у тісний пролив Сміта, в найвисшій ґеоґрафічній ширинї до якої доїхано на заході, себ то близько 78^0. Підчас плавби на полудне попри західний беріг заливу оглянено вхід до сунда Джонса (Jones) і Лєнкестра; остатний дійсно не замкнений землею від заходу і є, розумієть ся при страшно великих трудностях, дорогою до проливу Берінґа. Що Беффін бояв ся здати себе на ласку криг проливу, сього не можна йому брати

за зле. Корабель попав ся і так між леди, плив у противнім напрямі як хотів і аж у ширині 66° 40' зміг увільнити ся зпоміж криг. Звідси вже аж до берегів Анґлії не було ніяких трудностий. Беффін висказує в листї до свого протектора Ульстенгольма з резиґнацією, що надію оплинення Північної Америки довкола треба закинути; він сам був довго в приступі того шалу, але факти переконали його, що в дійсности є противно. З Беффіном кінчить ся теж перший період змагання зі сторони Анґлії, знайти північно-західну дорогу, і два віки минають, заки зачнеть ся новий період, характеризований голосними іменами: Джона Френкліна, Роса, Перрі (Parry), Мек Клінтока (Clintock), та Мек Клюра (Clure).

За те появляють ся тепер Голяндці на арені вишукування північно-західної дороги, де перед тим виступали рівнож виключно Британці. Вони бачили тоді і пізнійше, що їх співплемінники суперничать із ними на обширі, що вони його мали за свою виключну власність, та коли Олївер Брюнель 1565 р. відважив ся оплинути Росію від півострова Кола, щоб розслідити терен для торговельних цїлий, заздрість Анґлійців дійшла до того, що його один російський урядник увязнив. Одначе він знайшов незадовго товаришів у торговлї, що за ним вставили ся, і тоді повстала на півострові Кола нідерляндська стація; звідси вела ся, головно за посередництвом Брюнеля, жива торговля з нутром Росії. За ініціятивою сього спритного торговця поплили опісля кораблї до устя Двіни, а в 1584 р. заложено недалеко старого славного монастиря Холмогори торговельну емпорію Арханґельск. Однак тепер Брюнельови вже так не щастило ся, щоб міг був перевести в дїло торговельні зносини з Самоєдами; при устю Печори розбив ся йому корабель, він покидає Росію і зникає нам

з перед очий. Кажуть, що він пізнійше відбував подорожі до Ґренляндії під данською фляґою.

Але ініціятива не остала без наслідків. В 1593 р. подав Балтазар Де Мушерон (Moucheron) ґенеральному намісникови Маврикієви Оранському проєкт, переплисти Карийським Морем до Китаю; правительство дало на ту ціль два кораблї, до яких додало місто Амстердам ще третїй і один яхт. Картоґраф Плянціюс сповняв функції наукового знавця. Капітанами правительственних кораблїв подибуємо Корнеліса Корнелісзона Наайя (Naij) та Брандта Айсбрандтсона (Ijsabrandszon) Тетґалєса (Tetgales), а оба амстердамські кораблї були під командою Вілїяма Баренца (Barentz). Наай і Тетґалєс доплили, що правда аж через Уґрийську Браму „Насавський пролив“ Голяндців, — до Карийського Моря, а що тут несподівано знайшли отверте море, то думали, що досить добре вивязали ся зі своєї задачі і вернули домів. Також Баренц мусїв під 78⁰ півн. шир. завернути ся коло острова Нової Землї, на якого березї вказували деякі слїди на давнїйше російське населеннє.

Оптимістичний настрій того часу не брав за зле експедиції того, що не дійшла до своєї головної цїли, і в 1595 р. виплила поважна ескадра зложена з сїмох кораблїв „в цїли знайденя переїзду на півночи до королївства Китаю та Япану“. Тексель можна було покинути аж 2 липня, і тому коли приїхали до Вайґача, було вже по догідній порі до плавби, а коли не змогли прорубати ледів, мусїли знов думати про безпроволочний поворот. Привезли вони лиш одну потїшаючу вістку, а то що далеко на схід від Оба впадає в Ледове Море друга велика ріка Ґілїссі (Gillissy) або Єнїсей, та що між устями обох рік ведуть Москалї дійсно торговлю.

Ґенеральні стани не могли рішити ся на висланнє нової експедиції на кошт держави, але приобіцяли щасливому морякови, що знайде північно-східний проїзд, велику грошеву надгороду. Натомість амстердамський маґістрат вислав із власної ініціятиви під командою Яна Корнелїшона Райпа (Rijp) та Якова Гендріксзона (Hendrickszon) Гемскерка (Heemskerk) два кораблї, що мали попри острів Вайґач дістати ся до Єнісея, там перезимувати, і з найблизшою весною плисти дальше до Східної Азії. Обставина, що пізнано конечність уложити наперед плян перезимовання, вказує на великий поступ у розвязуванню полярних проблємів. Уже 9 червня 1596 р. був Райп коло Медвежого Острова (Bäreninsel), що про нього не було ще ніколи згадки в арктичній лїтературі, та аж знов появляє ся він тодї, як 1603 р. анґлїйські китолови полювали коло нього на китів. По восьми днях, пливучи в північнім напрямі, побачив Райп чудові скалисті узгіря громади островів Шпіцберґен, як її Голяндцї назвали. 1 липня з'їхали ся оба кораблї коло Медвежого Острова, а незадовго потім знов розійшли ся. Райп був тої здорової гадки, що в цїли оплинення кінчини Табін треба зараз від початку старати ся підплисти далеко на північ, і тому задержав ся при східнім березї Шпіцберґських островів; не сподївав ся однак, що власне тамтуди нажене зимна струя масу ледів. Нїде не отвирав ся йому проїзд і він мимоволї мусів відступити від свого наміру. Розумієть ся, йому вдали ся важні ґеоґрафічні відкритя, але торговельна дорога до Китаю була замкнена так само тодї, як і перед тим.

Плавба Гемскерка була звернена більше на схід. 17 липня побачили острів Нову Землю, а 16 серпня оплинули її північну кінчину по тяжких боротьбах із ледами. Колиб се було вдало ся кілька тижнїв скорше, то вони моглиб були

дійти до поважнійших результатів; але тепер стояла їм підбігунова зима з своїми пострахами за плечима, і корабель не міг уже покинути „ледового порту“, так що конечно треба було перезимувати серед далеко прикрійших обставин, як було в пляні. Властивою душею цілої залоги був у тім клопоті великодушний та досьвідний Баренц, що подібно як Беффін, руководячи ся чистим замилованнєм підприємства, задоволяв ся доси місцем керманича, а від тої хвилї обіймив команду. За його приказом станула деревляна хата до перезимовання, та помимо довгої девятимісячної, довший час темної вязниці, с. є. аж до 14 червня, помимо того, що між залогою лютував шкорбут та забирав велике число жертв, примір Баренца всеж таки удержав моряків у безнастанній роботї; коли потеплїйшало, а кораблїв не можна ще було видерти з ледів, казав ладити човни, на яких сподївано ся доплисти до російського континенту. Гемскерк та більша часть його залоги дійсно уратувала ся, але чоловік, що тільки через силу його духа вдав ся ратунок, не побачив свого рідного краю. Вже хорий казав себе занести до човни; по дорозї захопила його смерть, якої ожидав так само спокійно та з пiдданнєм божій волї, як усе в житю. Через столїтя не станула людська нога в тім голяндськім зимовім мешканню, та аж 1817 р. віднайшов Норвежць Карльзен (Carlsen) те місце, що причинило ся до вічної слави Баренца.

З ним спочиває довгі часи плян оплинення Азії. Правда нідерляндсько-східно-індийське товариство взяло ся ще раз до тої задачі, по части під вражіннєм розвідки Кеплєрового кореспондента Елїзея Рeслїна (Röslin) про фізикально-телєольоґічну конечність, що Полярне море мусить бути отверте, і в 1611 р. вибрали ся два кораблї під Найєм (Naij) та Катом (Cat) до проблєматичної дороги

Анїян, що її судьбу ми бажали представити в попереднім роздїлї. Ріжними дорогами йшли вони до своєї цїли, але оба вернули з нічим. Так покинено ту неосягнену цїль і тим серіознїйше почато думати про се, щоби з пороблених відкрить мати як найбільші господарські користи. Показало ся, що найвідповіднїйші до сього шпіцберські води з своїм багацтвом риб та звірів із траном.

Від 1597 р. плавали по тих водах анґлїйські рибацькі фльоти, часто під проводом баскійських гарпунярів, що їх мали за найдосьвіднїйших в їх ремеслї. Також із висшими цїлями, а то для теоретичних дослїдів, явив ся в 1607 р. тут анґлїйський корабель під командою практичного Гедзена. Він плив перше далеко на північ попри східний беріг Ґренляндії і переплив опісля до Шпіцберґен, але тут задержали його леди. Пливучи також і з другої сторони Північного Ледового моря, відкрив, як здогадує ся Баров (Barrow), вульканїчний остров Ян Маайен (Maijen), названий так опісля в 1611 р. Голяндцями. Вони були від 1611 р. такими завзятими конкурентами Анґлійців у полярнім риболовстві, що між ними часто приходило до сильних спорів, і аж на основі державного договору, що станув між обома народами в 1627 р. за короля Карла I, переведено докладний подїл терену ловлї. Була се величава доба в історії Шпіцберґена, коли протягом короткого арктичного лїта розвивала ся незвичайно жива діяльність. Повстало навіть мале місто, „Смеренберґ“, а в тамошних варстатах залагоджували стало поселені ремісники потреби кольонїстів. Останки численних деревляних будівель та домів іще тепер лежать на берегах, а численні хрести пригадують про той час, коли на зимнім, ледовім острові цвило лїтнє житє..

Питаннє північно-західної та північно-східної дороги порішено в XIX тім столїтю. В 1851 р.

Шкот Мек Клюр (Clure), втративши свій корабель у ледах, перебив ся в напрямі з заходу на схід щасливо через архіпеляґи, що граничать від півночи з Америкою, але потрібував на се трьохлїтньої, безпереривної працї. В рр. 1879 та 1880 розвязав проблем оплинення Азії з півночи Норденшільд (A. E. v. Nordenskiöld) легче, як сподївав ся, та колиб не була його заскочила одна пригода, яку можна було здаєть ся оминути, то був би доплив до своєї цїли, до дороги Берінґа, навіть без — розмірно короткого та легкого — перезимовання. Однак сї дві ґеоґрафічні блискучі події є доказом, що наші предки в добрій вірі стреміли до неможливого ідеалу. Бож північно західна дорога є для торговельних цїлий раз на все не придатна, доки не наступить основний клїматичний переворот у Північній Америцї; трохи лїпше має ся справа з північно-східною дорогою, однак і ся дорога ледви в малій мірі моглаб бути пожиточною для сьвітової торговлї.

Неможливо означити докладні межі епохи відкрить. Всеж таки можна її розтягнути на більше як два столїтя; зачинає ся з хвилею виступу Генриха Мореплавця, а кінчить ся з двайцятими роками 17 ст. тодї, коли поволї почав остигати у північних народів запал, що до того часу стремів до полярних відкрить. Добрий граничний камінь можна би рівнож покласти 1615 роком, коли-то Лє Мер (Maire) та Фан Схутен (van Schouten) остаточно вияснили, як далеко сягає Америка на полудне; отворила ся нова дорога довкола рога Гурн, а вигляд Америки був уже тепер цїлковито означений, так як перед тим вигляд Африки. Взагалї мапа з того часу обіймає вже дійсно справжні контури великих континентів, розумієть ся з виключеннєм Австралії,

бо її береги слїдив аж від 1642 р. великий відкривець Абель Тасман. В його чинах можемо бачити пізний, але величавий відблеск властивої епохи відкрить; змаганнєм нашої розвідки, яка тут власне кінчить ся, було, представити важнїйші моменти з тої епохи.

ЗМІСТ.

Полудн. 0° Гр. 140° 160° 180°

S E P E

МАПКА ДО: „ІСТОРІЇ ГЕОГРАФІЧНИХ ВІДКРИТЬ" Dра З. ГІНТЕРА

— · — · — перша плавба довкола землі експедиції Магеляна